शास्ता च न हि नः कश्चित्त्वामृते पुरुषर्षभ ॥ ३ ॥ यदि तेऽह-
मनुग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ । वक्तुमर्हसि नः प्रश्नं यत्त्वां
पृच्छामि पार्थिव ॥ ४ ॥ अयं नारायणः श्रीमान् सर्वपार्थिव-
सम्मतः । भवन्तं बहुमानेन प्रश्रयेण च सेवते ॥ ५ ॥ अस्य चैव
समक्षं त्वं पार्थिवानाञ्च सर्वशः । भ्रातॄणाञ्च प्रियार्थं मे स्नेहा-
द्भाषितुमर्हसि ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स्नेहादागतसम्भ्रमः ।
भीष्मो भागीरथीपुत्र इदम्वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच । अहन्ते कथयिष्यामि कथामतिमनोहराम् ।
अस्य विष्णोः पुरा राजन् प्रभावो यो मया श्रुतः ॥ ८ ॥ यश्च
गोवृषभाङ्कस्य प्रभावस्तञ्च मे शृणु । रुद्राण्याः संशयो यश्च
दम्पत्योस्तञ्च मे शृणु ॥ ९ ॥ व्रतञ्चचार धर्मात्मा कृष्णो द्वादश-
वार्षिकम् । दीक्षितञ्चागतौ द्रष्टुमुभौ पर्वतनारदौ ॥ १० ॥ कृष्ण-
द्वैपायनश्चैव धौम्यश्च जपताम्वरः । देवलः काश्यपश्चैव हस्ति-
काश्यप एव च ॥ ११ ॥ अपरे चर्षयः सन्तो दीक्षादमसमन्विताः ।
शिष्यैरनुगताः सिद्धैर्देवकल्पैस्तपोधनैः ॥ १२ ॥ तेषामतिथिसत्-
कारमर्चनीयं कुलोचितम् । देवकीतनयः प्रीतो देवतुल्यमक-
ल्पयत् ॥ १३ ॥ हरितेषु सुवर्णेषु बर्हिष्केषु नवेषु च । उपोप-
विविशुः प्रीता विष्टरेषु महर्षयः ॥ १४ ॥ कथाश्चक्रुस्ततस्ते तु
मधुरा धर्म्मसंहिताः । राजर्षीणां सुराणाञ्च ये वसन्ति तपो-
धनाः ॥ १५ ॥ ततो नारायणं तेजो व्रतचर्य्येन्धनोत्थितम् । वक्त्रा-
न्निःसृत्य कृष्णस्य वह्निरद्भुतकर्म्मणः ॥ १६ ॥ सोऽग्निर्ददाह तं
शैलं सद्रुमं सलताक्षुपम् । सपक्षिमृगसङ्घातं सश्वापदसरीसृपम्
॥ १७ ॥ मृगैश्च विविधाकारैर्हाहाभूतमचेतनम् । शिखरं तस्य
शैलस्य मथितं दीनदर्शनम् ॥ १८ ॥ स तु वह्निर्महाज्वालो दग्ध्वा
सर्वमशेषतः । विष्णोः समीपमागम्य पादौ शिष्यवदस्पृशत् ॥ १९ ॥

ततो विष्णुर्गिरिं दृष्ट्वा निर्द्दग्धमरिकर्षणः। सौम्यदृष्टिनिपातस्तं पुनः प्रकृतिमानयत्॥ २०॥ तथैव स गिरिर्भूयः प्रपुष्पितलताद्रुमः। सपक्षिगणसङ्घुष्टः सश्वापदसरीसृपः॥ २१॥ तमद्भुतमचिन्त्यञ्च दृष्ट्वा मुनिगणस्तदा। विस्मितो हृष्टरोमा च बभूवास्राविलेक्षणः॥ २२॥ ततो नारायणो दृष्ट्वा तानृषीन् विस्मयान्वितान्। प्रश्रितं मधुरं स्निग्धं पप्रच्छ वदतां वरः॥ २३॥ किमर्थमृषिपूगस्य त्यक्तसङ्गस्य नित्यशः। निर्म्ममस्यागमवतो विस्मयः समुपागतः॥ २४॥ एतन्मे संशयं सर्वं याथातथ्यमनिन्दिताः। ऋषयो वक्तुमर्हन्ति निश्चितार्थं तपोधनाः॥ २५॥

ऋषय ऊचुः। भवान् विसृजते लोकान् भवान् संहरते पुनः। भवान् शीतं भवानुष्णं भवानेव च वर्षति॥ २६॥ पृथिव्यां यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च। तेषां पिता त्वं माता च प्रभुः प्रभव एव च॥ २७॥ एवं नो विस्मयकरं संशयं मधुसूदन। त्वमेवार्हसि कल्याण वक्तुं वह्नेर्विनिर्गमम्॥ २८॥ ततो विगतसंत्रासा वयमप्यरिकर्षण। यच्छ्रुतं यच्च दृष्टं नस्तत् प्रवक्ष्यामहे हरे॥ २९॥

वासुदेव उवाच। एतद्वै वैष्णवं तेजो मम वक्त्राद्विनिःसृतम्। कृष्णवर्त्मा युगान्ताभो येनायं मथितो गिरिः॥ ३०॥ ऋषयश्चार्त्तिमापन्ना जितक्रोधा जितेन्द्रियाः। भवन्तो व्यथिताश्चासन् देवकल्पास्तपोधनाः॥ ३१॥ व्रतचर्य्यापरीतस्य तपस्विव्रतसेवया। मम वह्निः समुद्भूतो न वै व्यथितुमर्हथ॥ ३२॥ व्रतं चर्त्तुमिहायातस्त्वहं गिरिमिमं शुभम्। पुत्रञ्चात्मसमं वीर्य्ये तपसा लब्धुमागतः॥ ३३॥ ततो ममात्मा यो देहे सोऽग्निर्भूत्वा विनिःसृतः। गतश्च वरदं द्रष्टुं सर्वलोकपितामहम्॥ ३४॥ तेन चात्मानुशिष्टो मे पुत्रत्वे मुनिसत्तमाः। तेजसोऽर्द्धेन पुत्रस्ते भवितेति वृषध्वजः॥ ३५॥ सोऽयं वह्निरुपागम्य पादमूले ममान्तिकम्। शिष्यवत्

परिचर्य्यांश्च शान्तः प्रकृतिमागतः ॥ ३६ ॥ एतदेव रहस्यं वः पद्मनाभस्य धीमतः । मया प्रोक्तं समासेन न भीः कार्य्या तपोधनाः ॥ ३७ ॥ सर्व्वत्र गतिरव्यग्रा भवतां दीर्घदर्शिनाम् । तपस्विव्रतसंदीप्ता ज्ञानविज्ञानशोभिताः ॥ ३८ ॥ यच्छ्रुतं यच्च वो दृष्टं दिवि वा यदि वा भुवि । आश्चर्य्यं परमं किञ्चित्तद्भवन्तो ब्रुवन्तु मे ॥ ३९ ॥ तस्यामृतनिकाशस्य वाङ्मधोरस्ति मे स्पृहा । भवद्भिः कथितस्येह तपोवननिवासिभिः ॥ ४० ॥ यद्यप्यहमदृष्टं वो दिव्यमद्भुतदर्शनम् । दिवि वा भुवि वा किञ्चित् पश्याम्यमरदर्शनाः ॥ ४१ ॥ प्रकृतिः सा मम परा न क्वचित् परिहन्यते । न चात्मगतमैश्वर्य्यमाश्चर्य्यं प्रतिभाति मे ॥ ४२ ॥ श्रद्धेयः कथितो ह्यर्थः सज्जनश्रवणं गतः । चिरं तिष्ठति मेदिन्यां शैले लेख्यमिवार्पितम् ॥ ४३ ॥ तदहं सज्जनमुखान्निःसृतं तत् समागमे । कथयिष्याम्यहमहो बुद्धिदीपकरं नृणाम् ॥ ४४ ॥ ततो मुनिगणाः सर्व्वे विस्मिताः कृष्णसन्निधौ । नेत्रैः पद्मदलप्रख्यैरपश्यन्त जनार्द्दनम् ॥ ४५ ॥ वर्द्धयन्तस्तथैवान्ये पूजयन्तस्तथा परे । वाग्भिर्ऋग्भूषितार्थाभिः स्तुवन्तो मधुसूदनम् ॥ ४६ ॥ ततो मुनिगणाः सर्व्वे नारदं देवदर्शनम् । तदा नियोजयामासुर्वचने वाक्यकोविदम् ॥ ४७ ॥

मुनय ऊचुः । यदाश्चर्य्यमचिन्त्यञ्च गिरौ हिमवति प्रभो । अनुभूतं मुनिगणैस्तीर्थयात्रापरैर्मुने ॥ ४८ ॥ तद्भवानृषिसङ्घस्य हितार्थं सर्व्वमादितः । यथा दृष्टं हृषीकेशे सर्व्वमाख्यातुमर्हसि ॥ ४९ ॥ एवमुक्तः स मुनिभिर्नारदो भगवन्मुनिः । कथयामास देवर्षिः पूर्व्ववृत्तामिमां कथाम् ॥ ५० ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि दानधर्म्मे ऋषिवासुदेवसंवादे एकोनचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

भीष्म उवाच । ततो नारायणसुहृन्नारदो भगवानृषिः ।
शङ्करस्योमया सार्द्धं सम्वादं प्रत्यभाषत ॥ १ ॥
नारद उवाच । तपश्चचार धर्मात्मा वृषभाङ्कः सुरेश्वरः ।
पुण्ये गिरौ हिमवति सिद्धचारणसेविते ॥ २ ॥ नानौषधियुते
रम्ये नानापुष्पसमाकुले । अप्सरोगणसङ्कीर्णे भूतसङ्घनिषेविते
॥ ३ ॥ तत्र देवो मुदा युक्तो भूतसङ्घशतैर्वृतः । नानारूपैर्वि-
रूपैश्च दिव्यैरद्भुतदर्शनैः ॥ ४ ॥ सिंहव्याघ्रगजप्रख्यैः सर्वजाति-
समन्वितैः । क्रोष्टुकद्वीपिवदनैर्ऋक्षर्षभमुखैस्तथा ॥ ५ ॥ उलूक-
वदनैर्भीमैर्वृकश्येनमुखैस्तथा । नानावर्णैर्मृगमुखैः सर्वजातिसम-
न्वितैः ॥ ६ ॥ किन्नरैर्यक्षगन्धर्वैः रक्षोभूतगणैस्तथा । दिव्यपुष्प-
समाकीर्णं दिव्यज्वालासमाकुलम् ॥ ७ ॥ दिव्यचन्दनसंयुक्तं दिव्य-
धूपेन धूपितम् । तत् सदो वृषभाङ्कस्य दिव्यवादित्रनादितम् ॥८॥
मृदङ्गपणवोद्घुष्टं शङ्खभेरीनिनादितम् । नृत्यद्भिर्भूतसङ्घैश्च बर्हि-
णैश्च समन्वितम् ॥ ९ ॥ प्रनृत्याप्सरसं दिव्यं देवर्षिगणसेवितम् ।
दृष्टिकान्तमनिर्देश्यं दिव्यमद्भुतदर्शनम् ॥ १० ॥ स गिरिस्तपसा
तस्य गिरीशस्य व्यरोचत । स्वाध्यायपरमैर्विप्रैर्ब्रह्मघोषनिना-
दितः । षट्पदैरुपगीतश्च माधवाप्रतिमो गिरिः ॥ ११ ॥ तन्म-
होत्सवसङ्काशं भीमरूपधरं ततः । दृष्ट्वा मुनिगणस्यासीत् परा
प्रीतिर्जनार्द्दन ॥ १२ ॥ मुनयश्च महाभागाः सिद्धाश्चैवोर्द्ध्वरेतसः ।
मरुतो वसवः साध्या विश्वेदेवाः सवासवाः ॥ १३ ॥ यक्षा नागाः
पिशाचाश्च लोकपाला हुताशनाः । वाताः सर्व्वे महाभूतास्तत्रै-
वासन् समाहिताः ॥ १४॥ ऋतवः सर्वपुष्पैश्च व्यकिरन्त महाद्भुतैः ।
ओषध्यो ज्वलमानाश्च द्योतयन्ति स्म तद्वनम् ॥ १५ ॥ विहगाश्च
मुदायुक्ताः प्रानृत्यन् व्यनदंश्च ह । गिरिपृष्ठेषु रम्येषु व्याहरन्तो
जनप्रियाः ॥ १६ ॥ तत्र देवो गिरितटे दिव्यधातुविभूषिते ।
पर्य्यङ्क इव विभ्राजन्नुपविष्टो महामनाः ॥ १७ ॥ व्याघ्रचर्माम्बर-

धरः सिंहचर्म्मोत्तरच्छदः । व्यालयज्ञोपवीती च लोहिताङ्गद-
भूषणः ॥ १८ ॥ हरिश्मश्रुर्जटी भीमो भयकर्त्ता सुरद्विषाम् ।
अभयः सर्वभूतानां भक्तानां वृषभध्वजः ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा महर्षयः
सर्वे शिरोभिरवनीं गताः । विमुक्ताः सर्वपापेभ्यः क्षान्ता विगत-
कल्मषाः ॥ २० ॥ तस्य भूतपतेः स्थानं भीमरूपधरं बभौ ।
अप्रधृष्यतरञ्चैव महोरगसमाकुलम् ॥ २१ ॥ क्षणेनैवाभवत् सर्व-
मद्भुतं मधुसूदन । तत् सदो वृषभाङ्कस्य भीमरूपधरं बभौ ॥२२॥
तमभ्ययाच्छैलसुता भूतस्त्रीगणसंवृता । हरतुल्याम्बरधरा समान-
व्रतचारिणी ॥ २३ ॥ बिभ्रती कलसं रौक्मं सर्वतीर्थजलोद्भवम् ।
गिरिस्रवाभिः सर्वाभिः पृष्ठतोऽनुगता शुभा ॥ २४ ॥ पुष्पवृष्ट्या-
भिवर्षन्ती गन्धैर्बहुविधैस्तथा । सेवन्ती हिमवत्पार्श्वं हरपार्श्व-
मुपागमत् ॥ २५ ॥ ततः स्मयन्ती पाणिभ्यां नर्मार्थं चारुदर्शना ।
हरनेत्रे शुभे देवी सहसा सा समावृणोत् ॥ २६ ॥ संवृताभ्यान्तु
नेत्राभ्यां तमोभूतमचेतनम् । निर्होमं निर्वषट्कारं जगद्वै सह-
साभवत् ॥ २७ ॥ जनश्च विमनाः सर्वो भयत्राससमन्वितः ।
निमीलिते भूतपतौ नष्टसूर्य्य इवाभवत् ॥ २८ ॥ ततो वितिमिरो
लोकः क्षणेन समपद्यत । ज्वाला च महती दीप्ता ललाटात्तस्य
निःसृता ॥ २९ ॥ तृतीयञ्चास्य सम्भूतं नेत्रमादित्यसन्निभम् ।
युगान्तसदृशं दीप्तं येनासौ मथितो गिरिः ॥ ३० ॥ ततो गिरि-
सुता दृष्ट्वा दीप्ताग्निसदृशेक्षणम् । हरं प्रणम्य शिरसा ददर्शा-
यतलोचना ॥ ३१ ॥ दह्यमाने वने तस्मिन् सशालसरलद्रुमे ।
सचन्दनवने रम्ये दिव्यौषधिविदीपिते ॥ ३२ ॥ मृगयूथैर्द्रुतै-
र्भीतैर्हरपार्श्वमुपागतैः । शरणञ्चाप्यविन्दद्भिस्तत् सदः संकुलं
बभौ ॥ ३३ ॥ ततो नभस्पृगत्यज्वालो विद्युल्लोलाग्निरुल्वणः । द्वाद-
शादित्यसदृशाभो युगान्ताग्निरिवापरः ॥ ३४ ॥ क्षणेन तेन निर्दग्धो
हिमवानभवन्नगः । स धातुशिखराभोगो दीप्तदग्धवनौषधिः

॥ ३५ ॥ तं दृष्ट्वा मथितं शैलं शैलराजसुता ततः । भगवन्तं प्रपन्ना वै साञ्जलिप्रग्रहा स्थिता ॥ ३६ ॥ उमां शर्वस्तदा दृष्ट्वा स्त्रीभावगतमार्द्दवाम् । पितुर्दैन्यमनीच्छन्तीं प्रीत्यापश्यत्तदा गिरिम् ॥ ३७ ॥ क्षणेन हिमवान् सर्वः प्रकृतिस्थः सुदर्शनः । प्रहृष्टविहगश्चैव सुपुष्पितवनद्रुमः ॥ ३८ ॥ प्रकृतिस्थं गिरिं दृष्ट्वा प्रीता देवं महेश्वरम् । उवाच सर्वलोकानां पतिं पतिमनिन्दिता ॥ ३९ ॥

उमोवाच । भगवन् सर्वभूतेश शूलपाणे महाव्रत । संशयो मे महान् जातस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४० ॥ किमर्थन्ते ललाटे वै तृतीयं नेत्रमुत्थितम् । किमर्थञ्च गिरिर्द्दग्धः सपक्षिगणकाननः ॥ ४१ ॥ किमर्थञ्च पुनर्द्देव प्रकृतिस्थस्त्वया कृतः । तथैव द्रुमसञ्छन्नः कृतोऽयं ते पिता मम ॥ ४२ ॥

महेश्वर उवाच । नेत्रे मे संवृते देवि त्वया बाल्यादनिन्दिते । नष्टालोकस्तथा लोकः क्षणेन समपद्यत ॥ ४३ ॥ नष्टादित्ये तथा लोके तमोभूते नगात्मजे । तृतीयं लोचनं दीप्तं सृष्टं मे रक्षता प्रजाः ॥ ४४ ॥ तस्य चाक्ष्णो महत्तेजो येनायं मथितो गिरिः । त्वत्प्रियार्थञ्च मे देवि प्रकृतिस्थः पुनः कृतः ॥ ४५ ॥

उमोवाच । भगवन् केन ते वक्त्रं चन्द्रवत् प्रियदर्शनम् । पूर्वं तथैव श्रीकान्तमुत्तरं पश्चिमं तथा ॥ ४६ ॥ दक्षिणञ्च मुखं रौद्रं केनोर्द्ध्वं कपिला जटाः । केन कण्ठश्च ते नीलो बर्हिबर्हनिभः कृतः ॥ ४७ ॥ हस्ते देव पिनाकस्ते सततं केन तिष्ठति । जटिलो ब्रह्मचारी च किमर्थमसि नित्यदा ॥ ४८ ॥ एतन्मे संशयं सर्वं वक्तुमर्हसि वै प्रभो । सधर्म्मचारिणी चाहं भक्ता चेति वृषध्वज ॥ ४९ ॥

नारद उवाच । एवमुक्तः स भगवाञ्छैलपुत्र्या पिनाकधृक् । तस्या धृत्या च बुद्ध्या च प्रीतिमानभवत् प्रभुः ॥ ५० ॥ ततस्ता-

मब्रवीद्देवः सुभगे श्रूयतामिति । हेतुभिर्य्यैर्म्ममैतानि रूपाणि रुचिरानने ॥ ५१ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि दानधर्म्मे उमा-
महेश्वरसम्वादे चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

श्रीभगवानुवाच । तिलोत्तमा नाम पुरा ब्रह्मणा योषिदुत्तमा । तिलं तिलं समुद्धृत्य रत्नानां निर्म्मिता शुभा ॥ १ ॥ साभ्यगच्छत मां देवि रूपेणाप्रतिमा भुवि । प्रदक्षिणं लोभयन्ती मां शुभे रुचिरानना ॥ २ ॥ यतो यतः सा सुदती मामुपाधावदन्तिके । ततस्ततो मुखञ्चारु मम देवि विनिर्गतम् ॥ ३ ॥ तां दिदृक्षुरहं योगाच्चतुर्मूर्त्तित्वमागमः । चतुर्मुखश्च संवृत्तो दर्शयन् योगमुत्तमम् ॥ ४ ॥ पूर्व्वेण वदनेनाहमिन्द्रत्वमनुशास्मि ह । उत्तरेण त्वया सार्द्धं रमाम्यहमनिन्दिते ॥ ५ ॥ पश्चिमं मे मुखं सौम्यं सर्व्वप्राणिसुखावहम् । दक्षिणं भीमसङ्काशं रौद्रं संहरति प्रजाः ॥ ६ ॥ जटिलो ब्रह्मचारी च लोकानां हितकाम्यया । देवकार्य्यार्थसिद्ध्यर्थं पिनाकं मे करे स्थितम् ॥ ७ ॥ इन्द्रेण च पुरा वज्रं क्षिप्तं श्रीकाङ्क्षिणा मम । दग्ध्वा कण्ठन्तु तद्यातं तेन श्रीकण्ठता मम ॥ ८ ॥

उमोवाच । वाहनेष्वत्र सर्व्वेषु श्रीमत्स्वन्येषु सत्तम । कथन्तु वृषभो देव वाहनत्वमुपागतः ॥ ९ ॥

महेश्वर उवाच । सुरभीमसृजद्ब्रह्मा देवधेनुं पयोमुचम् । सा सृष्टा बहुधा जाता क्षरमाणा पयोऽमृतम् ॥ १० ॥ तस्या वत्समुखोत्सृष्टः फेनो मद्गात्रमागतः । ततो दग्धा मया गावो नानावर्णत्वमागताः ॥ ११ ॥ ततोऽहं लोकगुरुणा शमं नीतोऽर्थवेदिना । वृषञ्चेनं ध्वजार्थं मे ददौ वाहनमेव च ॥ १२ ॥

उमोवाच। निवासा बहुरूपास्ते दिवि सर्वगुणान्विताः। तांश्च सन्त्यज्य भगवन् श्मशाने रमसे कथम् ॥ १३ ॥ केशास्थि-कलिले भीमे कपालघटसङ्कुले। गृध्रगोमायुबहुले चिताग्निशत-सङ्कुले ॥ १४ ॥ अशुचौ मांसकलिले वसाशोणितकर्द्दमे। विकीर्णान्त्रास्थिनिचये शिवानादनिनादिते ॥ १५ ॥

महेश्वर उवाच। मेध्यान्वेषी महीं कृत्स्नां विचराम्यनिशं सदा। न च मेध्यतरं किञ्चित् श्मशानादिह लक्ष्यते ॥ १६ ॥ तेन मे सर्ववासानां श्मशाने रमते मनः। न्यग्रोधशाखासंच्छन्ने निर्भुग्नस्रग्विभूषिते ॥ १७ ॥ तत्र चैव रमन्तीमे भूतसङ्घाः शुचि-स्मिते। न च भूतगणैर्देवि विनाहं वस्तुमुत्सहे ॥ १८ ॥ एष वासो हि मे मेध्यः स्वर्गीयश्च मतः शुभे। पुण्यः परमकश्चैव मेध्य-कामैरुपास्यते ॥ १९ ॥

उमोवाच। भगवन् सर्वभूतेश सर्वधर्म्मभृताम्वर। पिनाक-पाणे वरद संशयो मे महानयम् ॥ २० ॥ अयं मुनिगणः सर्व-स्तपस्तेप इति प्रभो। तपोविषकरो लोके भ्रमते विविधाकृतिः ॥ २१ ॥ अस्य चैवर्षिसङ्घस्य मम च प्रियकाम्यया। एतन्ममेह सन्देहं वक्तुमर्हस्यरिन्दम ॥ २२ ॥ धर्म्मः किं लक्षणः प्रोक्तः कथं वा चरितुं नरैः। शक्यो धर्म्ममविन्दद्भिर्धर्म्मज्ञ वद मे प्रभो ॥ २३ ॥

नारद उवाच। ततो मुनिगणः सर्वस्तां देवीं प्रत्यपूजयत्। वाग्भिर्ऋग्भूषिताभिश्च स्तवैश्चार्थविशारदैः ॥ २४ ॥

महेश्वर उवाच। अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतानुकम्पनम्। शमो दानं यथाशक्ति गार्हस्थो धर्म्म उत्तमः ॥ २५ ॥ परदारे-ष्वसंसक्तो न्यासस्त्रीपरिरक्षणम्। अदत्तादानविरमो मधुमांसस्य वर्ज्जनम् ॥ २६ ॥ एष पञ्चविधो धर्मो बहुशाखः सुखोदयः। देहिभिर्धर्म्मपरमैश्चर्तव्यो देहसम्भवः ॥ २७ ॥

उमोवाच। भगवन् संशयः पृष्टस्तन्मे संशितुमर्हसि। चातुर्वर्ण्यस्य यो धर्म्मः स्वे स्वे धर्मे सुखावहः ॥ २८ ॥ ब्राह्मणे कीदृशो धर्म्मः क्षत्रिये कीदृशो भवेत्। वैश्ये किं लक्षणो धर्म्मः शूद्रे किं लक्षणो भवेत् ॥ २९ ॥

भगवानुवाच। न्यायतस्ते महाभागे संशयः समुदीरितः। भूमिदेवा महाभागाः सदा लोके द्विजातयः ॥ ३० ॥ उपवासः सदा धर्मो ब्राह्मणस्य न संशयः। स हि धर्मार्थसम्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ३१ ॥ तस्य धर्म्मक्रिया देवि ब्रह्मचर्य्या च न्यायतः। व्रतोपनयने चैव द्विजो येनोपपद्यते ॥ ३२ ॥ गुरुदेवतपूजार्थं स्वाध्यायाभ्यसनात्मकः। देहिभिर्धर्म्मपरमैश्चर्त्तव्यो धर्म्मसम्भवः ॥ ३३ ॥

उमोवाच। भगवन् संशयो मेऽस्ति तन्मे व्याख्यातुमर्हसि। चातुर्वर्ण्यस्य धर्मं वै नैपुण्येन प्रकीर्त्तय ॥ ३४ ॥

महेश्वर उवाच। रहस्यश्रवणं धर्मो वेदव्रतनिषेवणम्। अग्निकार्य्यं तथा धर्मो गुरुकार्य्यप्रसाधनम् ॥ ३५ ॥ भैक्षचर्य्यापरो धर्मो नित्ययज्ञोपवीतिता। नित्यस्वाध्यायिता धर्मो ब्रह्मचर्य्याश्रयस्तथा ॥ ३६ ॥ गुरुणा चाभ्यनुज्ञातः समावर्त्तेत वै द्विजः। विन्देतानन्तरं भार्य्यामनुरूपां यथाविधि ॥ ३७ ॥ शूद्रान्नवर्जनं धर्म्मस्तथा सत्पथसेवनम्। धर्मो नित्योपवासित्वं ब्रह्मचर्य्यं तथैव च ॥ ३८ ॥ आहिताग्निरधीयानो जुह्वानः संयतेन्द्रियः। विघसाशी यताहारो गृहस्थः सत्यवाक् शुचिः ॥ ३९ ॥ अतिथिव्रतता धर्मो धर्म्मस्त्रेताग्निधारणम्। इष्टीश्च पशुबन्धांश्च विधिपूर्वान् समाचरेत् ॥ ४० ॥ यज्ञश्च परमो धर्म्मस्तथाऽहिंसा च देहिषु। अपूर्वभोजनं धर्मो विघसाशित्वमेव च ॥ ४१ ॥ भुक्ते परिजने पश्चाद्भोजनं धर्म्म उच्यते। ब्राह्मणस्य गृहस्थस्य श्रोत्रियस्य विशेषतः ॥ ४२ ॥ दम्पत्योः समशीलत्वं धर्म्मः स्याद्गृहमेधिनः। गृह्या-

याश्चैव देवानां नित्यं पुष्पबलिक्रिया ॥ ४३ ॥ नित्योपलेपनं धर्म-स्तथा नित्योपवासिता । सुवंसृष्टोपलिप्ते च साज्यधूमो भवेद्गृहे ॥ ४४ ॥ एष द्विजजने धर्मो गार्हस्थ्यो लोकधारणः । द्विजातीनां सतां नित्यं सद्भिरेष प्रवर्त्तते ॥ ४५ ॥ यस्तु चत्रगतो देवि त्वया धर्म उदीरितः । तमहं ते प्रवक्ष्यामि तन्मे शृणु समाहिता ॥४६॥ चत्रियस्य स्मृतो धर्मः प्रजापालनमादितः । निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥ ४७ ॥ प्रजाः पालयते यो हि धर्मेण मनुजाधिपः । तस्य धर्मार्जिता लोकाः प्रजापालनसञ्चिताः ॥४८॥ तस्य राज्ञः परो धर्मो दमः स्वाध्याय एव च । अग्निहोत्रपरि-स्पन्दो दानाध्ययनमेव च ॥ ४९ ॥ यज्ञोपवीतधरणं यज्ञो धर्म-क्रियास्तथा । भृत्यानां भरणं धर्मः कृते कर्मण्यमोघता ॥ ५० ॥ सम्यग्दण्डे स्थितिर्धर्मो धर्मो वेदक्रतुक्रिया । व्यवहारस्थिति-र्धर्मः सत्यवाक्यरतिस्तथा ॥ ५१ ॥ आर्त्तहस्तप्रदो राजा प्रेत्य चेह महीयते । गोब्राह्मणार्थे विक्रान्तः संग्रामे निधनं गतः ॥ ५२ ॥ अश्वमेधजितांल्लोकानाप्नोति त्रिदिवालये ॥ ५३ ॥ वैश्यस्य सततं धर्मः पाशुपाल्यं कृषिस्तथा । अग्निहोत्रपरिस्पन्दो दानाध्ययन-मेव च ॥ ५४ ॥ वाणिज्यं सत्पथास्थानमातिथ्यं प्रशमो दमः । विप्राणां स्वागतं त्यागो वैश्यधर्मः सनातनः ॥ ५५ ॥ तिलान् गन्धान् रसांश्चैव विक्रीणीयान्न चैव हि । वणिक्पथमुपासीनो वैश्यः सत्पथमाश्रितः ॥ ५६ ॥ सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाशक्ति यथार्हतः । शूद्रधर्मः परो नित्यं शुश्रूषा च द्विजातिषु ॥ ५७ ॥ स शूद्रः संशिततपाः सत्यवादी जितेन्द्रियः । शुश्रूषुरतिथिं प्राप्तं तपः सञ्चिनुते महत् ॥ ५८ ॥ नित्यं स हि शुभाचारो देवता-द्विजपूजकः । शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः संप्रयुज्येत बुद्धिमान् ॥ ५९ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं चातुर्वर्ण्यस्य शोभने । एकैकस्येह शुभगे किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ६० ॥

उमोवाच । उक्तास्त्वया पृथग्धर्म्माश्चातुर्वर्ण्यहितः शुभः । सर्व्वव्यापी तु यो धर्म्मो भगवंस्तद्ब्रवीहि मे ॥ ६१ ॥

महेश्वर उवाच । ब्राह्मणा लोकसारेण सृष्टा धात्रा गुणार्थिना । लोकांस्तारयितुं कृत्स्नान्मर्त्त्येषु क्षितिदेवताः ॥ ६२ ॥ तेषामपि प्रवक्ष्यामि धर्म्मकर्म्मफलोदयम् । ब्राह्मणेषु हि यो धर्म्मः स धर्म्मः परमो मतः ॥ ६३ ॥ इमे ते लोकधर्म्मार्थं त्रयः सृष्टाः स्वयम्भुवा । पृथिव्यां सर्ज्जने नित्यं सृष्टास्तानपि मे शृणु ॥ ६४ ॥ वेदोक्तः परमो धर्म्मः स्मृतिशास्त्रगतोऽपरः । शिष्टाचीर्णोऽपरः प्रोक्तस्त्रयो धर्म्माः सनातनाः ॥ ६५ ॥ त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान् न चाध्ययनजीवकः । त्रिकर्म्मा त्रिपरिक्रान्तो मैत्र एष स्मृतो द्विजः ॥ ६६ ॥ षडिमानि तु कर्म्माणि प्रोवाच भुवनेश्वरः । वृत्त्यर्थं ब्राह्मणानां वै शृणु धर्म्मान् सनातनान् ॥ ६७ ॥ यजनं याजनञ्चैव तथा दानप्रतिग्रहौ । अध्यापनञ्चाध्ययनं षट्कर्म्मा धर्म्मभाग्द्विजः ॥ ६८ ॥ नित्यस्वाध्यायिता धर्म्मो धर्म्मो यज्ञः सनातनः । दानं प्रशस्यते चास्य यथाशक्ति यथाविधि ॥ ६९ ॥ शमस्तु परमो धर्म्मः प्रवृत्तः सत्सु नित्यशः । गृहस्थानां विशुद्धानां धर्म्मस्य निचयो महान् ॥ ७० ॥ पञ्चयज्ञविशुद्धात्मा सत्यवागनसूयकः । दाता ब्राह्मणसत्कर्त्ता सुसंसृष्टनिवेशनः ॥ ७१ ॥ अमानी च सदा जिह्मः स्निग्धवाणीप्रदस्तथा । अतिथ्याभ्यागतरतिः शेषान्नकृतभोजनः ॥ ७२ ॥ पाद्यमर्घ्यं यथान्यायमासनं शयनं तथा । दीपं प्रतिश्रयञ्चैव यो ददाति स धार्म्मिकः ॥ ७३ ॥ प्रातरुत्थाय चाचम्य भोजनेनोपमन्त्र्य च । सत्कृत्यानुव्रजेद्यश्च तस्य धर्म्मः सनातनः ॥ ७४ ॥ सर्व्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाशक्ति निशानिशम् । शूद्रधर्म्मः समाख्यातस्त्रिवर्गपरिचारणम् ॥ ७५ ॥ प्रवृत्तिलक्षणो धर्म्मो गृहस्थस्य विधीयते । तमहं वर्त्तयिष्यामि सर्व्वभूतहितं शुभम् ॥ ७६ ॥ दातव्यमसकृच्छक्त्या यष्टव्यमसकृत्तथा । पुष्टि-

कर्मविधानञ्च कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ ७७ ॥ धर्मेणार्थः समाहार्य्यो धर्मलब्धं त्रिधा धनम् । कर्त्तव्यं धर्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः ॥ ७८ ॥ एकेनांशेन धर्मार्थश्चर्त्तव्यो भूतिमिच्छता । एकेनांशेन कामार्थं एकमंशं विवर्द्धयेत् ॥ ७९ ॥ निवृत्तिलक्षणस्त्वन्यो धर्मो मोक्षाय तिष्ठति । तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि शृणु मे देवि तत्त्वतः ॥ ८० ॥ सर्वभूतदया धर्मो न चैकग्रामवासिता । आशापाशविमोक्षश्च शस्यते मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥ ८१ ॥ न कुट्यां नोदके सङ्गो न वाससि न चासने । न त्रिदण्डे न शयने नाग्नौ न शरणालये ॥ ८२ ॥ अध्यात्मगतिचित्तो यस्तन्मनास्तत्परायणः । युक्तो योगं प्रति सदा प्रतिसंख्यानमेव च ॥ ८३ ॥ वृक्षमूलपरो नित्यं शून्यागारनिवेशनः । नदीपुलिनशायी च नदीतीररतिश्च यः ॥ ८४ ॥ विमुक्तः सर्वसङ्गेषु स्नेहबन्धेषु च द्विजः । आत्मन्येवात्मनो भावं समासज्येत वै द्विजः ॥ ८५ ॥ स्थाणुभूतो निराहारो मोक्षदृष्टेन कर्मणा । परिव्रजति यो युक्तस्तस्य धर्मः सनातनः ॥ ८६ ॥ न चैकत्र चिरासक्तो न चैकग्रामगोचरः । मुक्तो ह्यटति निर्मुक्तो न चैकपुलिने शयः ॥ ८७ ॥ एष मोक्षविदां धर्मो वेदोक्तः सत्पथः सताम् । यो मार्गमनुयातीमं पदं तस्य न विद्यते ॥ ८८ ॥ चतुर्विधा भिक्षवस्तु कुटीचकबहूदकौ । हंसः परमहंसश्च यो यः पश्चात् स उत्तमः ॥ ८९ ॥ अतः परतरं नास्ति नावरन्नतिरोमतः । अदुःखमसुखं सौम्यमजरामरमव्ययम् ॥ ९० ॥

उमोवाच । गार्हस्थ्यो मोक्षधर्मश्च सज्जनाचरितस्तथा । भाषितो जीवलोकस्य मार्गः श्रेयस्करो महान् ॥ ९१ ॥ ऋषिधर्मन्तु धर्मज्ञ श्रोतुमिच्छाम्यतः परम् । स्पृहा भवति मे नित्यं तपोवननिवासिषु ॥ ९२ ॥ आज्यधूमो भवेद्गन्धो रुणद्धीव तपोवनम् । तं दृष्ट्वा मे मनः प्रीतं महेश्वर सदा भवेत् ॥ ९३ ॥ एतन्मे संशयं देव मुनिधर्मकृतं विभो । सर्वधर्मार्थतत्त्वज्ञ देवदेव

चरस्व मे ॥ ९४ ॥ निखिलेन मया पृष्टं महादेव यथा-
तथम् ॥ ९५ ॥

श्रीभगवानुवाच। हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि मुनिधर्म्ममनुत्तमम्।
यं कृत्वा मुनयो यान्ति सिद्धिं स्वतपसा शुभे ॥ ९६ ॥ फेनपाना-
मृषीणां यो धर्मो धर्म्मविदां सदाम्। तस्मे शृणु महाभागे
धर्म्मज्ञे धर्ममाहितः ॥ ९७ ॥ उच्छन्ति सततं ये ते ब्राह्मं फेनोत्-
करं शुभम्। अमृतं ब्रह्मणापीतमध्वरप्रसृतं दिवि ॥ ९८ ॥ एष
तेषां विशुद्धानां फेनपानां तपोधने। धर्मचर्य्याकृतो मार्गो बालि-
खिल्यगणे शृणु ॥ ९९ ॥ बालिखिल्यास्तपःसिद्धा मुनयः सूर्य्य-
मण्डले। उञ्छे तिष्ठन्ति धर्मज्ञाः शाकुनीं वृत्तिमास्थिताः ॥१००॥
मृगनिर्मोकवसनाश्चीरवल्कलवाससः। निर्द्वन्द्वाः सत्पथं प्राप्ता
बालिखिल्यास्तपोधनाः ॥ १०१ ॥ अङ्गुष्ठपर्व्वमात्रा ये भूत्वा स्वे स्वे
व्यवस्थिताः। तपश्चरणमीहन्ते तेषां धर्म्मफलं महत् ॥ १०२ ॥
ते सुरैः समतां यान्ति सुरकार्य्यार्थसिद्धये। द्योतयन्ति दिशः
सर्वास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ १०३ ॥ ये त्वन्ये शुद्धमनसो दया-
धर्मपरायणाः। सन्तश्चक्रचराः पुण्याः सोमलोकचराश्च ये ॥१०४॥
पितृलोकसमीपस्थास्त उञ्छन्ति यथाविधि। सम्प्रक्षालाश्मकुट्टाश्च
दन्तोलूखलिकाश्च ये ॥ १०५ ॥ सोमपा मारुत्त देवानामूष्मपाणां
तथैव च। उञ्छन्ति ये समीपस्थाः सदारा नियतेन्द्रियाः ॥ १०६ ॥
तेषामग्निपरिस्पन्दः पितृणाञ्चार्चनं तथा। यज्ञानाञ्चैव पञ्चानां
यजनं धर्म उच्यते ॥ १०७ ॥ एष चक्रचरैर्द्देवि देवलोकचरैर्द्विजैः।
ऋषिधर्म्मः सदा चीर्णो योऽन्यस्तमपि मे शृणु ॥ १०८ ॥ सर्व्वेष्वे-
वर्षिधर्म्मेषु ज्ञेयोऽत्मा संजितेन्द्रियैः। कामक्रोधौ ततः पश्चाज्जेत-
व्याविति मे मतिः ॥ १०९ ॥ अग्निहोत्रपरिस्पन्दो धर्मचक्रं सना-
तनम्। सोमयज्ञाभ्यनुज्ञातं पञ्चमी यज्ञदक्षिणा ॥ ११० ॥ नित्यं
यज्ञक्रिया धर्मः पितृदेवार्चने रतिः। सर्वातिथ्यञ्च कर्त्तव्यमन्ने-

नोञ्छाञ्छितेन वै ॥ १११ ॥ निवृत्तिरुपभोगेषु गोरसानां भवेद्रतिः। स्थण्डिले शयने योगः शाकपर्णनिषेवणम् ॥ ११२ ॥ फलमूलाशनं वायुरापः शैवलभक्षणम् । ऋषीणां नियमा ह्येते यैर्जयन्त्यजितां गतिम् ॥ ११३ ॥ विधूमे सन्नमुषले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने। अतीतपात्रसञ्चारे काले विगतभैक्षुके ॥ ११४ ॥ अतिथिं काङ्क्षमाणो वै शेषान्नकृतभोजनः। सत्यधर्मरतः शान्तो मुनिर्धर्मेण युज्यते ॥ ११५ ॥ न स्तब्धो न च मानी स्यान्नाप्रसन्नो न विस्मितः। मित्रामित्रसमो मैत्रो यः स धर्मविदुत्तमः ॥ ११६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मे उमामहेश्वरसंवादे एकचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

उमोवाच। देशेषु रमणीयेषु नदीनां निर्झरेषु च। स्रवन्तीनां निकुञ्जेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥ १ ॥ देशेषु च पवित्रेषु फलवत्सु समाहिताः। मूलवत्सु च मेध्येषु वसन्ति नियतव्रताः ॥२॥ तेषामपि विधिं पुण्यं श्रोतुमिच्छामि शङ्कर। वानप्रस्थेषु देवेश स्वशरीरोपजीविषु ॥ ३ ॥

महेश्वर उवाच। वानप्रस्थेषु यो धर्मस्तन्मे शृणु समाहिता। श्रुत्वा चैकमना देवि धर्मबुद्धिपरा भव ॥ ४ ॥ संसिद्धैर्नियमैः सद्भिर्वनवासमुपागतैः। वानप्रस्थैरिदं कर्म कर्त्तव्यं शृणु यादृशम् ॥५॥ त्रिकालमभिषेकश्च पितृदेवार्चनं तथा। अग्निहोत्रपरिस्पन्द इष्टिहोमविधिस्तथा ॥ ६ ॥ नीवारग्रहणञ्चैव फलमूलनिषेवणम्। इङ्गुदैरण्डतैलानां स्नेहार्थञ्च निषेवणम् ॥ ७ ॥ योगचर्य्याकृतैः सिद्धैः कामक्रोधविवर्ज्जितैः। वीरशय्यामुपासद्भिर्वीरस्थानोपसेविभिः ॥ ८ ॥ युक्तैर्योगविधैः सद्भिर्ग्रीष्मे पञ्चतपैस्तथा। मण्डकयोगनियतैर्यथान्यायं निषेविभिः ॥ ९ ॥ वीरासनगतैर्नित्यं

स्थण्डिले शयनैस्तथा । शीततोयाग्नियोगश्च वर्तव्यो धर्म्मबुद्धिभिः ॥ १० ॥ अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च शैवलोत्तरभोजनैः । अश्मकुट्टैस्तथा दान्तैः सम्प्रक्षालैस्तथापरैः ॥ ११ ॥ चीरवल्कलसम्वीतैर्मृगचर्म्मनिवासिभिः । कार्य्या यात्रा यथाकालं यथाधर्मं यथाविधि ॥१२॥ वननित्यैर्वनचरैर्वनस्थैर्वनगोचरैः । वनं गुरुमिवासाद्य वस्तव्यं वनवासिभिः ॥ १३ ॥ तेषां होमक्रिया धर्म्मः पञ्चयज्ञनिषेवणम् । भागञ्च पञ्चयज्ञस्य वेदोक्तस्यानुपालनम् ॥ १४ ॥ अष्टमी यज्ञपरता चातुर्मास्यनिषेवणम् । पौर्णमासादयो यज्ञा नित्ययज्ञस्तथैव च ॥ १५ ॥ विमुक्ता दारसंयोगैर्विमुक्ताः सर्वसङ्करैः । विमुक्ताः सर्वपापैश्च चरन्ति मुनयो वने ॥ १६ ॥ स्रुग्भाण्डपरमा नित्यं त्रेताग्निशरणाः सदा । सन्तः सत्पथनित्या ये ते यान्ति परमां गतिम् ॥ १७ ॥ ब्रह्मलोकं महापुण्यं सोमलोकञ्च शाश्वतम् । गच्छन्ति मुनयः सिद्धाः सत्यधर्म्मव्यपाश्रयाः ॥ १८ ॥ एष धर्म्मो मया देवि वानप्रस्थाश्रितः शुभे । विस्तरेणाथ सम्पन्नो यथास्थूलमुदाहृतः ॥ १९ ॥

उमोवाच । भगवन् सर्वभूतेश सर्वभूतनमस्कृत । यो धर्म्मो मुनिसङ्घस्य सिद्धिवादेषु तं वद ॥ २० ॥ सिद्धिवादेषु संसिद्धास्तथा वननिवासिनः । स्वैरिणो दारसंयुक्तास्तेषां धर्म्मः कथं स्मृतः ॥२१॥

महादेव उवाच । स्वैरिणस्तापसा देवि सर्व्वे दारविहारिणः । तेषां मौण्ड्यं कषायश्च वासे रात्रिश्च कारणम् ॥ २२ ॥ त्रिकालमभिषेकश्च होत्रन्त्वृषिकृतं महत् । समाधिः सत्पथस्थानं यथोद्दिष्टं निषेवणम् ॥ २३ ॥ ये च ते पूर्वकथिता धर्म्मास्ते वनवासिनाम् । यदि सेवन्ति धर्म्मांस्तानाप्नुवन्ति तपःफलम् ॥ २४ ॥ ये च दम्पतिधर्म्माणः स्वदारनियतेन्द्रियाः । चरन्ति विधिदृष्टन्तदृतुकालाभिगामिनः ॥ २५ ॥ तेषामृषिकृतो धर्म्मो धर्म्मिणामुपपद्यते । न कामकारात् कामोऽन्यः संसेव्यो धर्म्मदर्शिभिः ॥२६॥

सर्वभूतेषु यः सम्यक् ददात्यभयदक्षिणाम्। हिंसादोषविमुक्तात्मा स वै धर्मेण युज्यते ॥ २७ ॥ सर्वभूतानुकम्पी यः सर्वभूतार्जवव्रतः। सर्वभूतात्मभूतश्च स वै धर्मेण युज्यते ॥ २८ ॥ सर्ववेदेषु वा स्नानं सर्वभूतेषु चार्जवम्। उभे एते समे स्यातामार्जवं वा विशिष्यते ॥ २९ ॥ आर्जवं धर्ममित्याहुरधर्मो जिह्म उच्यते। आर्जवेनेह संयुक्तो नरो धर्मेण युज्यते ॥ ३० ॥ आर्जवे तु रतो नित्यं वसत्यमरसन्निधौ। तस्मादार्जवयुक्तः स्याद्य इच्छेद्धर्ममात्मनः ॥ ३१ ॥ क्षान्तो दान्तो जितक्रोधो धर्मभूतो विहिंसकः। धर्मे रतमना नित्यं नरो धर्मेण युज्यते ॥ ३२॥ व्यपेततन्द्री धर्मात्मा शक्त्या सत्पथमाश्रितः। चारित्रपरमो बुद्धो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ३३ ॥

उमोवाच। आश्रमाभिरता देव तापसा ये तपोधनाः। दीप्तिमन्तः कया चैव चर्य्यया च भवन्ति ते ॥ ३४ ॥ राजानो राजपुत्राश्च निर्धना ये महाधनाः। कर्मणा केन भगवन् प्राप्नुवन्ति महाफलम् ॥ ३५ ॥ नित्यं स्थानमुपागम्य दिव्यचन्दनभूषिताः। केन वा कर्मणा देव भवन्ति वनगोचराः ॥ ३६ ॥ एतन्मे संशयं देव तपश्चर्य्याश्रितं शुभम्। शंस सर्वमशेषेण त्र्यक्ष त्रिपुरनाशन ॥३७॥

देव उवाच। उपवासव्रतैर्दान्ता अहिंस्राः सत्यवादिनः। संसिद्धाः प्रेत्य गन्धर्वैः सह मोदन्त्यनामयाः ॥ ३८ ॥ मण्डूकयोगशयनो यथान्यायं यथाविधि। दीक्षां चरति धर्मात्मा स नागैः सह मोदते ॥ ३९ ॥ शष्पं मृगमुखोत्सृष्टं यो मृगैः सह सेवते। दीक्षितो वै समायुक्तः स गच्छत्यमरावतीम् ॥ ४० ॥ शैवालं शीर्णपर्णं वा तद्व्रतो यो निषेवते। शीतयोगवहो नित्यं स गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ४१ ॥ वायुभक्षोऽम्बुभक्षो वा फलमूलाशिनोऽपि वा। यक्षेष्वैश्वर्यमाधाय मोदतेऽप्सरसां गणैः ॥ ४२ ॥ अग्नियोगवहो ग्रीष्मे विधिदृष्टेन कर्मणा। चीर्त्वा द्वादशवर्षाणि राजा भवति पार्थिवः ॥ ४३ ॥ आहारनियमं कृत्वा मुनिर्द्वादश-

वार्षिकम् । मरुं संसाध्य यत्नेन राजा भवति पार्थिवः ॥ ४४ ॥
स्थण्डिले शुद्धमाकाशं परिगृह्य समन्ततः । प्रविश्य च मुदायुक्तो
दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ॥ ४५ ॥ देहं चानशने त्यक्त्वा स स्वर्गं
सुखमेधते । स्थण्डिलस्य फलान्याहुर्यानानि शयनानि च ॥ ४६ ॥
गृहाणि च महार्हाणि चन्द्रशुभ्राणि भामिनि । आत्मानमुप-
जीवन् यो नियतो नियताशनः ॥ ४७ ॥ देहं वा शयने त्यक्त्वा स
स्वर्गं समुपाश्नुते । आत्मानमुपजीवन् यो दीक्षां द्वादशवार्षिकीम्
॥ ४८ ॥ त्यक्त्वा महार्णवे देहं वारुणं लोकमश्नुते । आत्मान-
मुपजीवन् यो दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ॥ ४९ ॥ अश्मना चरणौ
भित्त्वा गुह्यकेषु स मोदते । साधयित्वात्मनात्मानं निर्द्वन्द्वो नि-
ष्परिग्रहः ॥ ५० ॥ चीर्त्वा द्वादशवर्षाणि दीक्षामेतां मनोगताम् ।
स्वर्गलोकमवाप्नोति देवैश्च सह मोदते ॥ ५१ ॥ आत्मानमुपजीवन्
यो दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् । हुत्वाग्नौ देहमुत्सृज्य ब्रह्मलोके
महीयते ॥ ५२ ॥ यस्तु देवि यथान्यायं दीक्षितो नियतो द्विजः ।
आत्मन्यात्मानमाधाय निर्म्ममो धर्म्मलालसः ॥ ५३ ॥ चीर्त्वा
द्वादशवर्षाणि दीक्षामेतां मनोगताम् । अरणीसहितं स्कन्धे बद्ध्वा
गच्छत्यनावृतः ॥ ५४॥ वीराध्वानगतो नित्यं वीरासनगतिस्तथा ।
वीरस्थायी च सततं स वीरगतिमाप्नुयात् ॥ ५५॥ स शक्रलोकगो
नित्यं सर्वकामपुरस्कृतः । दिव्यपुष्पसमाकीर्णो दिव्यचन्दनभूषितः
॥ ५६ ॥ सुखं वसति धर्मात्मा दिवि देवगणैः सह । वीरलोक-
गतो वीरो वीरयोगवहः सदा ॥ ५७ ॥ सत्त्वस्थः सर्वमुत्सृज्य
दीक्षितो नियतः शुचिः । वीराध्वानं प्रपद्येद्यस्तस्य लोकाः सना-
तनाः ॥ ५८ ॥ कामगेन विमानेन स वै चरति छन्दतः । शक्रलोक-
गतः श्रीमान् मोदते च निरामयः ॥ ५९ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि अनुशासनिकेपर्व्वणि दानधर्म्मे उमा-
महेश्वरसंवादे द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

उमोवाच। भगवन् भगनेत्रघ्न पूष्णो दन्तविनाशन। दक्षक्रतुहर त्र्यक्ष संशयो मे महानयम्॥१॥ चातुर्वर्ण्यं भगवता पूर्वं सृष्टं स्वयम्भुवा। केन कर्मविपाकेन वैश्यो गच्छति शूद्रताम्॥२॥ वैश्यो वा क्षत्रियः केन द्विजो वा क्षत्रियो भवेत्। प्रतिलोमः कथं देव शक्यो धर्मो निवर्त्तितुम्॥३॥ केन वा कर्म्मणा विप्रः शूद्रयोनौ प्रजायते। क्षत्रियः शूद्रतामेति केन वा कर्मणा विभो॥४॥ एतं मे संशयं देव वद भूतपतेऽनघ। त्रयो वर्णाः प्रकृत्येह कथं ब्राह्मण्यमाप्नुयुः॥५॥

देव उवाच। ब्राह्मण्यं देवि दुष्प्राप्यं निसर्गाद्ब्राह्मणः शुभे। क्षत्रियो वैश्यशूद्रौ वा निसर्गादिति मे मतिः॥६॥ कर्मणा दुष्कृतेनेह स्थानाद्भ्रश्यति वै द्विजः। ज्येष्ठं वर्णमनुप्राप्य तस्माद्रक्षेत वै द्विजः॥७॥ स्थितो ब्राह्मणधर्म्मेण ब्राह्मण्यमुपजीवति। क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा ब्रह्मभूयं स गच्छति॥८॥ यस्तु ब्रह्मत्वमुत्सृज्य क्षात्रं धर्मं निषेवते। ब्राह्मण्यात् स परिभ्रष्टः क्षत्रयोनौ प्रवर्त्तते॥९॥ वैश्यकर्म च यो विप्रो लोभमोहव्यपाश्रयः। ब्राह्मण्यं दुर्लभं प्राप्य करोत्यल्पमतिः सदा॥१०॥ स द्विजो वैश्यतामेति वैश्यो वा शूद्रतामियात्। स्वधर्मात् प्रच्युतो विप्रस्ततः शूद्रत्वमाप्नुते॥११॥ तत्रासौ निरयं प्राप्तो वर्णभ्रष्टो वहिष्कृतः। ब्रह्मलोकात् परिभ्रष्टः शूद्रः समुपजायते॥१२॥ क्षत्रियो वा महाभागो वैश्यो वा धर्मचारिणि। स्वानि कर्माण्यपाहाय शूद्रकर्म निषेवते॥१३॥ स्वस्थानात् स परिभ्रष्टो वर्णसङ्करतां गतः। ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रत्वं याति तादृशः॥१४॥ यस्तु शुद्धः स्वधर्म्मेण ज्ञानविज्ञानवान् शुचिः। धर्मज्ञो धर्मनिरतः स धर्मफलमश्नुते॥१५॥ इदं चैवापरं देवि ब्रह्मणा समुदाहृतम्। अध्यात्मं नैष्ठिकं सद्भिर्धर्मकामैर्निषेव्यते॥१६॥ उग्रान्नं गर्हितं देवि गणान्नं श्राद्धसूतकम्। दुष्टान्नं नैव भोक्तव्यं शूद्रान्नं नैव

कश्चिचित् ॥ १७ ॥ शूद्रान्नं गर्हितं देवि सदा देवैर्महात्मभिः । पितामहमुखोत्सृष्टं प्रमाणमिति मे मतिः ॥ १८ ॥ शूद्रान्नेनाव-शेषेण जठरे यो म्रियेद्‌द्विजः । आहिताग्निस्तथा यज्वा स शूद्र-गतिभाग्भवेत् ॥ १८ ॥ तेन शूद्रान्नशेषेण ब्रह्मस्थानादपाकृतः । ब्राह्मणः शूद्रतामेति नास्ति तत्र विचारणा ॥ २० ॥ यस्यान्नेनाव-शेषेण जठरे म्रियते द्विजः । तां तां योनिं व्रजेद्विप्रो यस्यान्न-मुपजीवति ॥ २१ ॥ ब्राह्मणत्वं शुभं प्राप्य दुर्लभं योऽवमन्यते । अभोज्यान्नानि चाश्नाति स द्विजत्वात् पतते वै ॥ २२ ॥ सुरापो ब्रह्महा क्षुद्रश्चौरो भग्नव्रतोऽशुचिः । स्वाध्यायवर्ज्जितः पापो लुब्धो नैकृतिकः शठः ॥ २३ ॥ अव्रती वृषलीभर्त्ता कुण्डाशी सोम-विक्रयी । निहीनसेवी विप्रो हि पतति ब्रह्मयोनितः ॥ २४ ॥ गुरुतल्पी गुरुद्वेषी गुरुकुत्सारतिश्च यः । ब्रह्मविच्चापि पतति ब्राह्मणो ब्रह्मयोनितः ॥ २५ ॥ एभिस्तु कर्मभिर्देवि शुभैराच-रितैस्तथा । शूद्रो ब्राह्मणतां याति वैश्यः क्षत्रियतां व्रजेत् ॥ २६ ॥ शूद्रकर्म्माणि सर्व्वाणि यथान्यायं यथाविधि । शुश्रूषां परिचर्य्याञ्च ज्येष्ठे वर्णे प्रयत्नतः ॥ २७ ॥ कुर्य्यादविमनाः शूद्रः सततं सत्पथे स्थितः । देवद्विजातिसत्कर्त्ता सर्व्वातिथ्यकृतव्रतः ॥ २८ ॥ ऋतु-कालाभिगामी च नियतो नियताशनः । चौक्षश्चौक्षजनान्वेषी शेषान्नकृतभोजनः ॥ २९ ॥ वृथामांसं न भुञ्जीत शूद्रो वैश्यत्व-मृच्छति । ऋतवागनहंवादी निर्द्वन्द्वः शमकोविदः ॥ ३० ॥ यजते चैव यज्ञैश्च स्वाध्यायपरमः शुचिः । दान्तो ब्राह्मणसत्कर्त्ता सर्व्व-वर्णबुभूषकः ॥ ३१ ॥ गृहस्थव्रतमातिष्ठन् द्विकालकृतभोजनः । शेषाशी नियताहारो निष्कामो निरहंवदः ॥ ३२ ॥ अग्निहोत्र-मुपासंश्च जुह्वानोऽथ यथाविधि । सर्व्वातिथ्यमुपातिष्ठन् शेषान्न-कृतभोजनः ॥ ३३ ॥ त्रेताग्निमन्त्रविहितो वैश्यो भवति वै द्विजः । स वैश्यः क्षत्रियकुले शुचिर्महति जायते ॥ ३४ ॥ स वैश्यः क्षत्रियो

जातो जन्मप्रभृतिसंस्कृतः । उपनीतो व्रतपरो द्विजो भवति सत्कृतः ॥ ३५ ॥ ददाति यजते यज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः । अधीत्य स्वर्गमन्विच्छंस्त्रेताग्निशरणः सदा ॥ ३६ ॥ आर्त्तहस्तप्रदो नित्यं प्रजा धर्म्मेण पालयन् । सत्यः सत्यानि कुरुते नित्यं यः शुभदर्शनः ॥ ३७ ॥ धर्मदण्डेन निर्द्दण्डो धर्मकार्य्यानुशासकः । यन्त्रितः कार्य्यकरणैः षड्भागकृतलक्षणः ॥ ३८ ॥ ग्राम्यधर्मान्न सेवेत स्वच्छन्देनार्थकोविदः । ऋतुकाले तु धर्म्मात्मा पत्नीमुपशयीत् सदा ॥ ३९ ॥ सदोपवासी नियतः स्वाध्यायनिरतः शुचिः । वहि-ष्कान्तरिते नित्यं शयानोऽग्निगृहे सदा ॥ ४० ॥ सर्वातिथ्यं त्रिव-र्गस्य कुर्वाणः सुमनाः सदा । शूद्राणाञ्चान्नकामानां नित्यं सिद्ध-मिति ब्रुवन् ॥ ४१ ॥ अर्थाद्वा यदि वा कामान्न किञ्चिदुपलक्षयेत् । पितृदेवातिथिकृते साधनं कुरुते च यः ॥ ४२ ॥ स्ववेश्मनि यथा-न्यायमुपास्ते भैक्ष्यमेव च । त्रिकालमग्निहोत्रञ्च जुह्वानो वै यथाविधि ॥ ४३ ॥ गोब्राह्मणहितार्थाय रणे चाभिमुखो हतः । त्रेताग्निमन्त्रपूतं वा समाविश्य द्विजो भवेत् ॥ ४४ ॥ ज्ञानविज्ञान-सम्पन्नः संस्कृतो वेदपारगः । विप्रो भवति धर्म्मात्मा क्षत्रियः स्वेन कर्म्मणा ॥ ४५ ॥ एतैः कर्म्मफलैर्द्देवि न्यूनजातिकुलोद्भवः । शूद्रोऽप्यागमसम्पन्नो द्विजो भवति संस्कृतः ॥ ४६ ॥ ब्राह्मणो वाप्यसद्वृत्तः सर्वसङ्करभोजनः । ब्राह्मण्यं समनुत्सृज्य शूद्रो भवति तादृशः ॥ ४७ ॥ कर्म्मभिः शुचिभिर्द्देवि शुद्धात्मा विजितेन्द्रियः । शूद्रोऽपि द्विजवत् सेव्य इति ब्रह्मानुशासनम् ॥ ४८ ॥ स्वभावं कर्म्म च शुभं यत्र शूद्रेऽपि तिष्ठति । विशिष्टः स द्विजातेर्वै विज्ञेय इति मे मतिः ॥ ४९ ॥ न योनिर्नापि संस्कारो न श्रुतं न च सन्ततिः । कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम् ॥५०॥ सर्वोऽयं ब्राह्मणो लोके वृत्तेन च विधीयते । वृत्ते स्थितस्तु शूद्रोऽपि ब्राह्मणत्वं नियच्छति ॥ ५१ ॥ ब्रह्मस्वभावः कल्याणि समः सर्वत्र मे मतिः ।

निर्गुणं निर्मलं ब्रह्म यत्र तिष्ठति स द्विजः ॥ ५२ ॥ एते योनि-फला देवि स्थानभागनिदर्शकाः । स्वयञ्च वरदेनोक्ता ब्रह्मणा सृजता प्रजाः ॥ ५३ ॥ ब्राह्मणोऽपि महत् क्षेत्रं लोके चरति पादवत् । यत्तत्र बीजं वपति सा कृषिः प्रेत्य भाविनि ॥ ५४ ॥ विघसाशिना सदा भाव्यं सत्पथालम्बिना तथा । ब्राह्मं मार्ग-मनुक्रम्य वर्त्तितव्यं बुभूषता ॥ ५५ ॥ संहिताध्यायिना भाव्यं गृहे वै गृहमेधिना । नित्यं स्वाध्याययुक्तेन न चाध्ययनजीविना ॥५६॥ एवम्भूतो हि यो विप्रः सततं सत्पथे स्थितः । आहिताग्निरधी-यानो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५७ ॥ ब्राह्मण्यमेव संप्राप्य रक्षितव्यं यतात्मना । योनिप्रतिग्रहादानैः कर्म्मभिश्च शुचिस्मिते ॥ ५८ ॥ एतत्ते गुह्यमाख्यातं यथा शूद्रो भवेद्द्विजः । ब्राह्मणो वा च्युतो धर्माद्यथा शूद्रत्वमाप्नुते ॥ ५९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मे उमा-महेश्वरसम्वादे त्रिचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

उमोवाच । भगवन् सर्वभूतेश सुरासुरनमस्कृत । धर्माधर्मौ नृणां देव ब्रूहि मे संशयं विभो ॥ १ ॥ कर्मणा मनसा वाचा त्रिविधं हि नरः सदा । बध्यते बन्धनैः पाशैर्मुच्यतेऽप्यथ वा पुनः ॥ २ ॥ केन शीलेन वै देव कर्मणा कीदृशेन वा । समाचारै-र्गुणैर्वाक्यैः स्वर्गं यान्तीह मानवाः ॥ ३ ॥

देवदेव उवाच । देवि धर्मार्थतत्त्वज्ञ धर्मनित्ये दमे रते । सर्वप्राणिहितः प्रश्नः श्रूयतां बुद्धिवर्द्धनः ॥ ४ ॥ सत्यधर्मरताः सन्तः सर्वलिङ्गविवर्ज्जिताः । धर्मलब्धार्थभोक्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ५ ॥ नाधर्मेण न धर्मेण बध्यन्ते छिन्नसंशयाः । प्रलयोत्पत्ति-तत्त्वज्ञाः सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः । वीतरागा विमुच्यन्ते पुरुषाः

कर्मबन्धनैः ॥ ६ ॥ कर्मणा मनसा वाचा ये न हिंसन्ति किञ्चन । ये न सज्जन्ति कस्मिंश्चित्ते न बध्यन्ति कर्मभिः ॥ ७ ॥ प्राणातिपाताद्विरताः शीलवन्तो दयान्विताः । तुल्यद्वेष्यप्रिया दान्ता मुच्यन्ते कर्मबन्धनैः ॥ ८ ॥ सर्वभूतदयावन्तो विश्वास्याः सर्वजन्तुषु । त्यक्तहिंसासमाचारास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९ ॥ परस्वे निर्ममा नित्यं परदारविवर्जकाः । धर्मलब्धार्थभोक्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १० ॥ मातृवत्स्वसृवच्चैव नित्यं दुहितृवच्च ये । परदारेषु वर्त्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ११ ॥ स्तैन्यान्निवृत्ताः सततं सन्तुष्टाः स्वधनेन च । स्वभाग्यान्युपजीवन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १२ ॥ परदारेषु ये नित्यं चारित्रावृतलोचनाः । यतेन्द्रियाः शीलपरास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १३ ॥ एष देवकृतो मार्गः सेवितव्यः सदा बुधः । अकषायकृतश्चैव मार्गः सेव्यः सदा बुधैः ॥ १४ ॥ स्वदारनिरता ये च ऋतुकालाभिगामिनः । अग्राम्यसुखभोक्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १५ ॥ दानधर्मतपोयुक्ताः शीलशौचदयात्मकाः । वृत्त्यर्थं धर्महेतोर्वा सेवितव्यः सदा बुधैः ॥ १६ ॥ स्वर्गवासमभीप्सद्भिर्न सेव्यस्त्वत उत्तरः ॥ १७ ॥

उमोवाच । वाचा तु बध्यते येन मुच्यतेऽप्यथ वा पुनः । तानि कर्माणि मे देव वद भूतपतेऽनघ ॥ १८ ॥

महेश्वर उवाच । आत्महेतोः परार्थे वा नर्महास्याश्रयात्तथा । ये मृषा न वदन्तीह ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १९ ॥ वृत्त्यर्थं धर्महेतोर्वा कामकारात्तथैव च । अनृतं ये न भाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २० ॥ श्लक्ष्णां वाणीं निराबाधां मधुरां दोषवर्जिताम् । स्वागतेनाभिभाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २१ ॥ परुषं ये न भाषन्ते कटुकं निष्ठुरं तथा । अपैशुन्यरताः सन्तस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २२ ॥ पिशुनां ये न भाषन्ते मित्रभेदकरीं गिरम् । ऋतां मैत्रन्तु भाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २३ ॥

ये वर्ज्जयन्ति परुषं परद्रोहञ्च मानवाः । सर्व्वभूतसमा दान्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २४ ॥ असत्प्रलापाद्विरता विरुद्धपरिवर्ज्जकाः । सौम्यप्रलापिनो ये च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २५ ॥ न कोपाद्व्याहरन्ते ये वाचं हृदयदारिणीम् । शान्तं वदन्ति क्रुद्धापि ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २६ ॥ एष वाणीकृतो देवि धर्म्मः सेव्यः सदा नरैः । शुभः सत्यगुणो नित्यं वर्ज्जनीयं मृषा बुधैः ॥ २७ ॥

उमोवाच । मनसा बध्यते येन कर्म्मणा पुरुषः सदा । तन्मे ब्रूहि महाभाग देवदेव पिनाकधृक् ॥ २८ ॥

महेश्वर उवाच । मानसेनेह धर्म्मेण संयुक्ताः पुरुषाः सदा । स्वर्गं गच्छन्ति कल्याणि तन्मे कीर्त्तयतः शृणु ॥ २९ ॥ दुष्प्रणीतेन मनसा दुष्प्रणीतान्तराकृतिः । मनो बध्यति येनेह शृणु वाक्यं शुभानने ॥ ३० ॥ अरण्ये विजने न्यस्तं परस्वं दृश्यते यदा । मनसापि न हिंसन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३१ ॥ ग्रामे गृहे वा यद्द्रव्यं पारक्यं विजनेस्थितम् । नाभिनन्दन्ति वै नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३२ ॥ तथैव परदारान् ये कामवृत्तान् रहोगतान् । मनसापि न हिंसन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३३ ॥ शत्रुं मित्रञ्च ये नित्यं तुल्येन मनसा नराः । भवन्ति मैत्राः सङ्गम्य ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३४ ॥ श्रुतवन्तो दयावन्तः शुचयः सत्यसङ्गराः । स्वैरर्थैः परिसन्तुष्टास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥३५॥ अवैरा ये त्वनायासा मैत्रीचित्तगताः सदा । सर्व्वभूतदयावन्तस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३६ ॥ श्रद्धावन्तो दयावन्तश्चोक्षाश्चोक्षजनप्रियाः । धर्म्माधर्म्मविदो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३७ ॥ शुभानामशुभानाञ्च कर्म्मणां फलसञ्चये । विपाकज्ञाश्च ये देवि ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३८ ॥ न्यायोपेता गुणोपेता देवद्विजपराः सदा । समुत्थानमनुप्राप्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३९ ॥ शुभैः कर्म्मफलैर्देवि मयैते परिकीर्त्तिताः । स्वर्गमार्गपरा भूयः किं श्रोतुं त्वमिहेच्छसि ॥४०॥

उमोवाच। महान्मे संशयः कश्चिन्मर्त्यान् प्रति महेश्वर। तस्मात्त्वं नैपुणेनाद्य मम व्याख्यातुमर्हसि॥ ४१॥ केनायुर्लभते दीर्घं कर्मणा पुरुषः प्रभो। तपसा वापि देवेश केनायुर्लभते महत् ॥ ४२॥ क्षीणायु केन भवति कर्मणा भुवि मानवः। विपाकं कर्मणा देव वक्तुमर्हस्यनिन्दित॥ ४३॥ अपरे च महाभागा मन्दभाग्यास्तथापरे। अकुलीनास्तथा चान्ये कुलीनाश्च तथा-परे॥ ४४॥ दुर्दर्शाः केचिदाभान्ति नराः काष्ठमया इव। प्रिय-दर्शास्तथा चान्ये दर्शनादेव मानवाः॥ ४५॥ दुष्प्रज्ञाः केचि-दाभान्ति केचिदाभान्ति पण्डिताः। महाप्रज्ञास्तथैवान्ये ज्ञान-विज्ञानभाविनः॥ ४६॥ अल्पाबाधास्तथा केचिन्महाबाधास्तथा-परे। दृश्यन्ते पुरुषा देव तन्मे संशितुमर्हसि॥ ४७॥

देवदेव उवाच। हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि देवि कर्मफलोदयम्। मर्त्यलोके नरः सर्वो येन स्वं फलमश्नुते॥ ४८॥ प्राणातिपाती यो रौद्रो दण्डहस्तोद्यतः सदा। नित्यमुद्यतशस्त्रश्च हन्ति भूत-गणान्नरः॥ ४९॥ निर्दयः सर्वभूतानां नित्यमुद्वेगकारकः। अपि कीटपिपीलानामशरण्यः सुनिर्घृणः॥ ५०॥ एवम्भूतो नरो देवि निरयं प्रतिपद्यते। विपरीतस्तु धर्मात्मा रूपवानभिजायते॥५१॥ निरयं याति हिंसात्मा याति स्वर्गमहिंसकः। यातनां निरये रौद्रीं स कृच्छ्रां लभते नरः॥ ५२॥ यः कश्चिन्निरयात्तस्मात् समुत्तरति कर्हिचित्। मानुष्यं लभते चापि हीनायुस्तत्र जायते॥ ५३॥ पापेन कर्मणा देवि बद्धो हिंसारतिर्नरः। अप्रियः सर्वभूतानां हीनायुरुपजायते॥ ५४॥ यस्तु शुक्लाभिजातीयः प्राणिघातविवर्जकः। निक्षिप्तशस्त्रो निर्दण्डो न हिंसति कदा-चन॥ ५५॥ न घातयति नो हन्ति घ्नन्तं नैवानुमोदते। सर्वभूतेषु सस्नेहो यथात्मनि तथा परे॥ ५६॥ ईदृशः पुरुषोत्कर्षो देवि देवत्वमश्नुते। उपपन्नान् सुखान् भोगानुपाश्नाति मुदायुतः॥५७॥

अथ चेन्मानुषे लोके कदाचिदुपपद्यते । तत्र दीर्घायुरुत्पन्नः स नरः सुखमेधते ॥ ५८ ॥ एष दीर्घायुषां मार्गः सुवृत्तानां सुकर्म्मिणाम् । प्राणिहिंसाविमोक्षेण ब्रह्मणा समुदीरितः ॥ ५९ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि दानधर्म्मे उमामहेश्वरसंवादे चतुश्चत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

उमोवाच । किं शीलः किं समाचारः पुरुषः कीश कर्म्मभिः । स्वर्गं समभिपद्येत सम्प्रदानेन केन वा ॥ १ ॥

महेश्वर उवाच । दाता ब्राह्मणसत्कर्त्ता दीनान्धकृपणादिषु । भक्ष्यभोज्यान्नपानानां वाससाञ्च प्रदायकः ॥ २ ॥ प्रतिश्रयान् सभाः कूपान् प्रपाः पुष्करिणीस्तथा । नैत्यकानि च सर्व्वाणि किमिच्छकमतीव च ॥ ३ ॥ आसनं शयनं यानं धनं रत्नं गृहन्तथा । शस्यजातानि सर्व्वाणि गाः क्षेत्राण्यथ योषितः ॥ ४ ॥ सुप्रतीतमना नित्यं यः प्रयच्छति मानवः । एवम्भूतो नरो देवि देवलोकेऽभिजायते ॥ ५ ॥ तत्रोष्य सुचिरं कालं भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् । सहाप्सरोभिर्मुदितो रमते नन्दनादिषु ॥ ६ ॥ तस्मात् स्वर्गाच्च्युतो लोकान्मानुषेषूपजायते । महाभोगे कुले देवि धनधान्यसमन्विते ॥ ७ ॥ तत्र कामगुणैः सर्व्वैः समुपेतो मुदायुतः । महाभोगो महाकोषो धनी भवति मानवः ॥ ८ ॥ एते देवि महाभागाः प्राणिनो दानशीलिनः । ब्रह्मणा वै पुरा प्रोक्ताः सर्व्वस्य प्रियदर्शनाः ॥ ९ ॥ अपरे मानवा देवि प्रदानकृपणा द्विजैः । याचिता न प्रयच्छन्ति विद्यमानेऽप्यबुद्धयः ॥ १० ॥ दीनान्धकृपणान् दृष्ट्वा भिक्षुकानतिथीनपि । याच्यमाना निवर्त्तन्ते जिह्वालोभसमन्विताः ॥ ११ ॥ न धनानि न वासांसि न भोगान्न च काञ्चनम् । न गावो नान्नविकृतिं प्रयच्छन्ति कदाचन ॥ १२ ॥

अप्रवृत्ताश्च ये लुब्धा नास्तिका दानवर्जिताः। एवम्भूता नरा देवि निरयं यान्त्यबुद्धयः॥ १३॥ ते वै मनुष्यतां यान्ति यदा कालस्य पर्य्यये। धनरिक्ते कुले जन्म लभन्ते स्वल्पबुद्धयः॥ १४॥ क्षुत्पिपासापरीताश्च सर्वलोकबहिष्कृताः। निराशाः सर्वभोगेभ्यो जीवन्त्यधमजीविकाम्॥ १५॥ अल्पभोगे कुले जाताः स्वल्पभोगरताः नराः। अनेन कर्म्मणा देवि भवन्त्यधनिनो नराः॥ १६॥ अपरे स्तम्भिनो नित्यं मानिनो धनतो नराः। आसनार्हस्य ये पीठं न प्रयच्छन्त्यचेतसः॥ १७॥ मार्गार्हस्य च ये मार्गं न ददत्यल्पमेधसः। पाद्यार्हस्य च ये पाद्यं न ददत्यल्पबुद्धयः॥ १८॥ अर्घ्यार्हान्न च सत्कारैरर्चयन्ति यथाविधि। अर्घ्यमाचमनीयं वा न यच्छन्त्यबुधा नराः॥ १९॥ गुरुञ्चाभिगतं प्रेम्णा गुरुवन्न बुभूषते। अभिमानप्रवृत्तेन लोभेन समवस्थिताः॥ २०॥ मान्यांश्चाप्यवमन्यन्ते वृद्धान् परिभवन्ति च। एवंविधा नरा देवि सर्वे निरयगामिनः॥ २१॥ ते वै यदि नरास्तस्मान्निरयादुत्तरन्ति वै। वर्षपूगैस्ततो जन्म लभन्ते कुत्सिते कुले॥ २२॥ श्वपाकपुक्कसादीनां कुत्सितानामचेतसाम्। कुलेषु तेषु जायन्ते गुरुवृद्धापचायिनः॥ २३॥ न स्तम्भी न च मानी यो देवताद्विजपूजकः। लोकपूज्यो नमस्कर्त्ता प्रश्रितो मधुरं वचः॥ २४॥ सर्ववर्णप्रियकरः सर्वभूतहितः सदा। अद्वेषी सुमुखः श्लक्ष्णः स्निग्धवाणीप्रदः सदा॥ २५॥ स्वागतेनैव सर्वेषां भूतानामविहिंसकः। यथार्हसत्क्रियापूर्वमर्चयन्नवतिष्ठते॥ २६॥ मार्गार्हाय ददन्मार्गं गुरुं गुरुवदर्चयन्। अतिथिप्रग्रहरतस्तथाभ्यागतपूजकः॥ २७॥ एवम्भूतो नरो देवि स्वर्गतिं प्रतिपद्यते। ततो मानुषतां प्राप्य विशिष्टकुलजो भवेत्॥ २८॥ तत्रासौ विपुलैर्भोगैः सर्वरत्नसमन्वितैः। यथार्हदाता चार्हेषु धर्म्मचर्य्या परो भवेत्॥ २९॥ सम्मतः सर्वभूतानां सर्वभूतनमस्कृतः। स्वकर्म्मफलमाप्नोति स्वय-

मेव नरः सदा ॥ ३० ॥ उद्वासकुलजातीय उद्वासाभिजनः सदा । एष धर्मो मया प्रोक्तो विधात्रा स्वयमीरितः ॥ ३१ ॥ यस्तु रौद्रसमाचारः सर्वसत्त्वभयङ्करः । हस्ताभ्यां यदि वा पद्भ्यां रज्ज्वा दण्डेन वा पुनः ॥ ३२ ॥ लोष्टैस्तम्भैरुपायैर्वा जन्तून् बाधति शोभने । हिंसार्थं निकृतिप्रज्ञः प्रोद्वेजयति चैव हि ॥ ३३ ॥ उपक्रामति जन्तूंश्च उद्वेगजननः सदा । एवं शीलसमाचारो निरयं प्रतिपद्यते ॥ ३४ ॥ स वै मनुष्यतां गच्छेद्यदि कालस्य पर्य्ययात् । बह्वाबाधपरिक्लिष्टे जायते सोऽधमे कुले ॥ ३५ ॥ लोकद्वेष्योऽधमः पुंसां स्वयं कर्म्मफलैः कृतैः । एष देवि मनुष्येषु बोद्धव्यो ज्ञातिबन्धुषु ॥ ३६ ॥ अपरः सर्वभूतानि दयावाननुपश्यति । मैत्रदृष्टिः पितृसमो निर्वैरो नियतेन्द्रियः ॥ ३७ ॥ नोद्वेजयति भूतानि न विहेलयते तथा । हस्तपादैः सुनियतैर्विश्वास्यः सर्वजन्तुषु ॥३८॥ न रज्ज्वा न च दण्डेन न लोष्टैर्नायुधेन च । उद्वेजयति भूतानि श्लक्ष्णकर्मा दयापरः ॥ ३९ ॥ एवं शीलसमाचारः स्वर्गे समुपजायते । तत्रासौ भवने दिव्ये मुदा वसति देववत् ॥ ४० ॥ स चेत् कर्म्मक्षयान्मर्त्त्यो मनुष्येषूपजायते । अल्पबाधो निरातङ्कः स जातः सुखमेधते ॥ ४१ ॥ सुखभागी निरायासो निरुद्वेगः सदा नरः । एष देवि सतां मार्गो बाधा यत्र न विद्यते ॥ ४२ ॥

उमोवाच । इमे मनुष्या दृश्यन्ते ऊहापोहविशारदाः । ज्ञानविज्ञानसम्पन्नाः प्रज्ञावन्तोऽर्थकोविदाः ॥४३॥ दुष्प्रज्ञाश्चापरे देव ज्ञानविज्ञानवर्ज्जिताः । केन कर्म्मविशेषेण प्रज्ञावान् पुरुषो भवेत् ॥ ४४ ॥ अल्पप्रज्ञो विरूपाक्ष कथं भवति मानवः । एतन्मे संशयं छिन्धि सर्वधर्म्मभृतांवर ॥ ४५॥ जात्यन्धाश्चापरे देव रोगार्त्ताश्चापरे तथा । नराः क्लीबाश्च दृश्यन्ते कारणं ब्रूहि तत्र वै ॥४६॥

महेश्वर उवाच । ब्राह्मणान् वेदविदुषः सिद्धान् धर्म्मविदस्तथा । परिपृच्छन्त्यहरहः कुशलाकुशलं तथा ॥ ४७ ॥ वर्ज्जय-

न्यशुभं कर्म सेवमानाः शुभं सदा। लभन्ते स्वर्गतिं नित्यमिह तथा सुखम् ॥ ४८ ॥ स चेन्मानुषतां याति मेधावी तत्र जायते। शुभं प्रज्ञानुगश्चास्य कल्याणमुपजायते ॥ ४९ ॥ परदारेषु ये मूढाश्चक्षुर्दुष्टं प्रयुञ्जते। तेन दुष्टस्वभावेन जात्यन्धास्ते भवन्ति हि ॥ ५० ॥ मनसा च प्रदुष्टेन नग्नां पश्यन्ति ये स्त्रियम्। रोगार्तास्ते भवन्तीह नरा दुष्कृतकारिणः ॥ ५१ ॥ ये तु मूढा दुराचारा वियोनौ मैथुने रताः। पुरुषेषु च दुष्प्रज्ञाः क्लीबत्वमुपयान्ति ते ॥ ५२ ॥ पशूंश्च ये घातयन्ति ये चैव गुरुतल्पगाः। प्रकीर्णमैथुना ये च क्लीबा जायन्ति ते जनाः ॥ ५३ ॥

उमोवाच। सावद्यं किन्नु वै कर्म निरवद्यं तथैव च। श्रेयः कुर्वन्नवाप्नोति मानवो देवसत्तम ॥ ५४ ॥

महेश्वर उवाच। श्रेयांसं मार्गमन्विच्छन् सदा यः पृच्छति द्विजान्। धर्मान्वेषी गुणाकाङ्क्षी स स्वर्गं समुपाश्नुते ॥ ५५ ॥ यदि मानुषतां देवि कदाचित् परिगच्छति। मेधावी धारणायुक्तः प्राज्ञस्तत्राभिजायते ॥ ५६ ॥ एष देवि सतां धर्मो मन्तव्यो भूतिकारकः। नृणां हितार्थाय मया तव वै समुदाहृतः ॥ ५७ ॥

उमोवाच। अपरे स्वल्पविज्ञाना धर्मविद्वेषिणो नराः। ब्राह्मणान् वेदविदुषो नेच्छन्ति परिसर्पितुम् ॥ ५८ ॥ व्रतवन्तो नराः केचित् श्रद्धाधर्मपरायणाः। अव्रता भ्रष्टनियमास्तथान्ये राक्षसोपमाः ॥ ५९ ॥ यज्वानश्च तथैवान्ये निर्होमाश्च तथापरे। केन कर्मविपाकेन भवन्तीह वदस्व मे ॥ ६० ॥

महेश्वर उवाच। आगमाल्लोककर्माणां मर्यादाः पूर्वनिर्मिताः। प्रामाण्येनानुवर्त्तन्ते दृश्यन्ते च दृढव्रताः ॥ ६१ ॥ अधर्मं धर्ममित्याहुर्ये च मोहवशंगताः। अव्रता नष्टमर्यादास्ते प्रोक्ता ब्रह्मराक्षसाः ॥६२॥ ते चेत् कालकृतोद्योगात् सम्भवन्तीह मानुषाः। निर्होमा निर्वषट्कारास्ते भवन्ति नराधमाः ॥६३ ॥

एष देवि मया सर्व्वः संशयच्छेदनाय वे । कुशलाकुशलो नृणां व्याख्यातो धर्म्मसागरः ॥ ६४ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि दानधर्म उमा-
महेश्वरसम्वादे पञ्चचत्वारिंशदधिकशतोऽध्याय. ॥ १४५ ॥

नारद उवाच । एवमुक्त्वा महादेवः श्रोतुकामः स्वयं प्रभुः । अनुकूलां प्रियां भार्य्यां पार्श्वस्थां समभाषत ॥ १ ॥

महादेव उवाच । परावरज्ञे धर्म्मज्ञे तपोवननिवासिनि । साध्वि सुभ्रु सुकेशान्ते हिमवत्पर्व्वतात्मजे ॥ २ ॥ दक्षे दमशमोपेते निर्म्ममे धर्मचारिणि । पृच्छामि त्वां वरारोहे पृष्टा वद ममेप्सितम् ॥ ३ ॥ सावित्री ब्रह्मणः साध्वी कौशिकस्य शची सती । मार्कण्डेयस्य धूमोर्णा ऋद्धिर्वैश्रवणस्य च ॥ ४ ॥ वरुणस्य तथा गौरी सूर्य्यस्य च सुवर्च्चला । रोहिणी शशिनः साध्वी स्वाहा चैव विभावसोः ॥ ५ ॥ अदितिः कश्यपस्याथ सर्व्वास्ताः पतिदेवताः । पृष्टाश्चोपासिताश्चैव तास्त्वया देवि नित्यशः ॥ ६ ॥ तेन त्वां परिपृच्छामि धर्मज्ञे धर्मवादिनि । स्त्रीधर्मं श्रोतुमिच्छामि त्वयोदाहृतमादितः ॥ ७ ॥ सह धर्मचरी मे त्वं समशीला समव्रता । समानसारवीर्य्या च तपस्तीव्रं कृतञ्च ते ॥ ८ ॥ त्वया ह्युक्तो विशेषेण गुणवान् स भविष्यति । लोके चैव तथा देवि प्रमाणत्वमुपेष्यति ॥ ९ ॥ स्त्रियश्चैव विशेषेण स्त्रीजनस्य गतिः परा । गौर्य्यां गच्छति सुश्रोणि लोकेष्वेषा गतिः सदा ॥ १० ॥ मम चार्द्धं शरीरस्य तव चार्द्धेन निर्मितम् । सुरकार्य्यकरी च त्वं लोकसन्तानकारिणि ॥ ११ ॥ तव सर्व्वः सुविदितः स्त्रीधर्मः शाश्वतः शुभे । तस्मादशेषं तं ब्रूहि स्वधर्मं विस्तरेण मे ॥ १२ ॥

उमोवाच । भगवन् सर्व्वभूतेश भूतभव्यभवोद्भव । त्वत् प्रसादा-

दिव्यं दिव वाक् चैव प्रतिभाति मे ॥ १३ ॥ इमास्तु नद्यो देवेश
सर्वतीर्थोदकैर्युताः । उपस्पर्शनहेतोस्त्वामुपयान्ति समीपतः ॥१४॥
एताभिः सह सम्मन्त्र्य प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः । प्रभवन् योऽनहं वादी
स वै पुरुष उच्यते ॥ १५ ॥ स्त्री च भूतेश सततं स्त्रियमेवानु-
धावति । मया सम्मानिताश्चैव भविष्यन्ति सरिद्वराः ॥ १६ ॥ एषा
सरस्वती पुण्या नदीनामुत्तमा नदी । प्रथमा सर्वसरितां नदी
सागरगामिनी ॥ १७ ॥ विपाशा च वितस्ता च चन्द्रभागा इरा-
वती । शतद्रुर्देविका सिन्धुः कौशिकी गोमती तथा ॥ १८ ॥
तथा देवनदी चेयं सर्वतीर्थाभिसंवृता । गगनाद्गाङ्गता देवी गङ्गा
सर्वसरिद्वरा ॥ १९ ॥ इत्युक्त्वा देवदेवस्य पत्नी धर्मभृतांवरा ।
स्मितपूर्वमथाभाष्य सर्वास्ताः सरितस्तथा ॥ २० ॥ अपृच्छद्देव-
महिषी स्त्रीधर्मं धर्मवत्सला । स्त्रीधर्मकुशलास्ता वै गङ्गाद्याः
सरितांवराः ॥ २१ ॥

उमोवाच । अयं भगवता प्रोक्तः प्रश्नः स्त्रीधर्मसंश्रितः । तन्तु
सम्मन्त्र्य युष्माभिर्वक्तुमिच्छामि शङ्करम् ॥ २२ ॥ न चैकसाध्यं
पश्यामि विज्ञानं भुवि कस्यचन । दिवि वा सागरगमास्तेन वो
मानयाम्यहम् ॥ २३ ॥ एवं सर्वाः सरिच्छ्रेष्ठाः पृष्टाः पुण्यतमाः
शिवाः । ततो देवनदी गङ्गा नियुक्ता प्रतिपूज्य च ॥ २४ ॥
बह्वीभिर्बुद्धिभिः स्फीता स्त्रीधर्मज्ञा शुचिस्मिता । शैलराजसुता
देवी पुण्या पापभयापहा ॥ २५ ॥ बुद्ध्या विनयसम्पन्ना सर्वधर्म-
विशारदा । सस्मितं बहुबुद्ध्याढ्या गङ्गा वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥
धन्यास्म्यनुगृहीतास्मि देवि धर्मपरायणे । या त्वं सर्वजगन्मान्या
नदीं मानयसेऽनघे ॥ २७ ॥ प्रभवन् पृच्छते यो हि सम्मानयति
वा पुनः । नूनं मन्ये स धर्मात्मा पण्डिताख्यां स गच्छति ॥२८॥
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नानूहापोहविशारदान् । प्रवक्तॄन् पृच्छते यो-
ऽन्यान् स वै नापदमृच्छति ॥ २९ ॥ अन्यथा बहुबुद्ध्याढ्यो वाक्यं

वदति संसदि। अन्यथैव ह्यहं वादी दुर्ब्बलं वदते वचः ॥ ३० ॥ दिव्यज्ञाने दिवि श्रेष्ठे दिव्यैः पुण्यैः सदोत्थिते। त्वमेवार्हसि नो देवि स्त्रीधर्माननुभाषितुम् ॥ ३१ ॥ ततः साराधिता देवी गङ्गया बहुभिर्गुणैः। प्राह सर्व्वमशेषेण स्त्रीधर्मं सुरसुन्दरी ॥ ३२ ॥

उमोवाच। स्त्रीधर्म्मो मां प्रति यथा प्रतिभाति यथाविधि। तमहं कीर्त्तयिष्यामि तथैव प्रथितो भव ॥ ३३ ॥ स्त्रीधर्म्मः पूर्व्व एवायं विवाहे बन्धुभिः कृतः। सहधर्म्मचरी भर्त्तुर्भवत्यग्निसमीपतः ॥ ३४ ॥ सुस्वभावा सुवचना सुवृत्ता सुखदर्शना। पुत्रवक्त्रमिवाभीक्ष्णं भर्त्तुर्वदनमीक्षती ॥ ३५ ॥ या साध्वी नियताचारा सा भवेद्धर्म्मचारिणी। श्रुत्वा दम्पतिधर्मं वै सहधर्म्मकृतं शुभम् ॥ ३६ ॥ या भवेद्धर्म्मपरमा नारी भर्त्तृसमव्रता। देववत् सततं साध्वी भर्त्तारमनुपश्यति ॥ ३७ ॥ शुश्रूषां परिचर्य्याञ्च देवतुल्यं प्रकुर्व्वती। वश्या भावेन सुमनाः सुव्रता सुखदर्शना ॥ ३८ ॥ अनन्यचित्ता सुमुखी सा नारी धर्म्मचारिणी। परुषाण्यपि चोक्ता या दृष्टा क्रुद्धेन चक्षुषा ॥ ३९॥ सुप्रसन्नमुखी भर्त्तुर्या नारी सा पतिव्रता। न चन्द्रसूर्य्यौ न तरुं पुन्नाम्नो या निरीक्षते ॥४०॥ भर्त्तृपूज्या वरारोहा सा भवेद्धर्म्मचारिणी। दरिद्रं व्याधितं दीनमध्वना परिकर्षितम् ॥ ४१ ॥ पतिं पुत्रमिवोपास्ते सा नारी धर्म्मचारिणी। या नारी प्रयता दक्षा या नारी पुत्रिणी भवेत् ॥ ४२ ॥ पतिव्रता पतिप्राणा सा नारी धर्म्मभागिनी। शुश्रूषां परिचर्य्याञ्च करोत्यविमनाः सदा ॥ ४३ ॥ सुप्रीता च विनीता च सा नारी धर्म्मभागिनी। विभक्तान्नप्रदानेन कुटुम्बं चैव नित्यदा ॥ ४४ ॥ न कामेषु न भोगेषु नैश्वर्य्ये न सुखे तथा। स्पृहा यस्या यथा पत्यौ सा नारी धर्म्मभागिनी ॥ ४५ ॥ कल्योत्थानरता नित्यं गृहशुश्रूषणे रता। सुसंमृष्टक्षया चैव गोशकृत् कृतलेपना ॥४६॥ अग्निकार्य्यपरा नित्यं सदा पुष्पबलिप्रदा। देवतातिथिभृत्यानां

निवाप्य पतिना सह ॥ ४७ ॥ शेषान्नमपि भुञ्जाना यथान्यायं यथाविधि । तुष्टपुष्टजना नित्यं नारी धर्मेण युज्यते ॥ ४८ ॥ श्वश्रूश्वशुरयोः पादौ तोषयन्ती गुणान्विता । मातापितृपरा नित्यं या नारी सा तपोधना ॥ ४९ ॥ ब्राह्मणान् दुर्बलानाथान् दीनान्धकृपणांस्तथा । बिभर्त्त्यन्नेन या नारी सा पतिव्रतभागिनी ॥ ५० ॥ व्रतं चरति या नित्यं दुश्चरं लघुसत्त्वया । पतिचित्ता पतिहिता सा पतिव्रतभागिनी ॥ ५१ ॥ पुण्यमेतत्तपश्चैव स्वर्गश्चैष सनातनः । या नारी भर्तृपरमा भवेद्भर्तृव्रता सती ॥ ५२ ॥ पतिर्हि देवो नारीणां पतिर्बन्धुः पतिर्गतिः । पत्या गतिः समा नास्ति दैवतं वा यथा पतिः ॥ ५३ ॥ पतिप्रसादः स्वर्गो वा तुल्यो नार्य्या न वा भवेत् । अहं स्वर्गं न हीच्छेयं त्वय्यप्रीते महेश्वर ॥ ५४ ॥ यद्यकार्य्यमधर्मं वा यदि वा प्राणनाशनम् । पतिर्ब्रूयाद्दरिद्रो वा व्याधितो वा कथञ्चन ॥ ५५ ॥ आपन्नो रिपुसंस्थो वा ब्रह्मशापार्द्दितोऽपि वा । आपद्धर्माननुप्रेक्ष्य तत्कार्य्यमविशङ्कया ॥ ५६ ॥ एष देव मया प्रोक्तः स्त्रीधर्मो वचनात्तव । या त्वेवं भाविनी नारी सा पतिव्रतभागिनी ॥ ५७ ॥

नारद उवाच । इत्युक्तः स तु देवेशः प्रतिपूज्य गिरेः सुताम् । लोकान् विसर्ज्जयामास सर्वैरनुचरैः सह ॥ ५८ ॥ ततो ययुर्भूतगणाः सरितश्च यथागतम् । गन्धर्वाप्सरसश्चैव प्रणम्य शिरसा भवम् ॥ ५९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मे उमामहेश्वरसंवादे षट्चत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

ऋषय ऊचुः । पिनाकिन् भगनेत्रघ्न सर्वलोकनमस्कृत । माहात्म्यं वासुदेवस्य श्रोतुमिच्छामि शङ्कर ॥ १ ॥

महेश्वर उवाच । पितामहादपि वरः शाश्वतः पुरुषो हरिः । कृष्णो जाम्बूनदाभासो व्यभ्रे सूर्य्य इवोदितः ॥ २ ॥ दशबाहुर्महातेजा देवतारिनिसूदनः । श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्वदैवतपूजितः ॥ ३ ॥ ब्रह्मा तस्योदरभवस्तथा चाहं शिरोभवः । शिरोरुहेभ्यो ज्योतींषि रोमभ्यश्च सुरासुराः ॥ ४ ॥ ऋषयो देहसम्भूतास्तथा लोकाश्च शाश्वताः । पितामहगृहं साक्षात् सर्वदेवगृहञ्च सः ॥ ५ ॥ सोऽस्याः पृथिव्याः कृत्स्नायाः स्रष्टा त्रिभुवनेश्वरः । संहर्त्ता चैव भूतानां स्थावरस्य चरस्य च ॥ ६ ॥ स हि देववरः साक्षात् देवनाथः परन्तपः । सर्वज्ञः सर्वसंश्लिष्टः सर्वगः सर्वतोमुखः ॥ ७ ॥ परमात्मा हृषीकेशः सर्वव्यापी महेश्वरः । न तस्मात् परमं भूतं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ॥ ८ ॥ सनातनो वै मधुहा गोविन्द इति विश्रुतः । स सर्वान् पार्थिवान् सङ्ग्रे घातयिष्यति मानदः ॥ ९ ॥ सुरकार्य्यार्थमुत्पन्नो मानुषं वपुरास्थितः । न हि देवगणाः शक्तास्त्रिविक्रमविनाकृताः ॥ १० ॥ भुवने देवकार्य्याणि कर्त्तुं नायकवर्ज्जिताः । नायकः सर्वभूतानां सर्वदेवनमस्कृतः ॥ ११ ॥ एतस्य देवनाथस्य देवकार्य्यरतस्य च । ब्रह्मभूतस्य सततं ब्रह्मर्षिशरणस्य च ॥ १२॥ ब्रह्मा वसति गर्भस्थः शरीरे सुखसंस्थितः । शर्वः सुखं संश्रितश्च शरीरे सुखसंस्थितः ॥ १३ ॥ सर्वाः सुखं संश्रिताश्च शरीरे तस्य देवताः । स देवः पुण्डरीकाक्षः श्रीगर्भः श्रीसहोषितः ॥ १४ ॥ शार्ङ्गचक्रायुधः खड्गी सर्वनागरिपुध्वजः । उत्तमेन च शीलेन शौचेन च दमेन च ॥ १५ ॥ पराक्रमेण वीर्य्येण वपुषा दर्शनेन च । आरोहेण प्रमाणेन धैर्य्येणार्ज्जवसम्पदा ॥ १६ ॥ अनृशंस्येन रूपेण बलेन च समन्वितः । अस्त्रैः समुदितः सर्वैर्दिव्यैरद्भुतदर्शनैः ॥ १७ ॥ योगमायः सहस्राक्षो निरवद्यो महामनाः । वीरो मित्रजनश्लाघी ज्ञातिबन्धुजनप्रियः ॥ १८ ॥ क्षमावांश्चानहंवादी ब्रह्मण्यो ब्रह्म-

नायकः। भयहर्त्ता भयार्त्तानां मित्राणां नन्दिवर्द्धनः ॥ १९ ॥
शरण्यः सर्व्वभूतानां दीनानां पालने रतः। श्रुतवानर्थसम्पन्नः
सर्व्वभूतनमस्कृतः ॥ २० ॥ समाश्रितानां बहुकृत् शत्रूणामपि
धर्म्मवित्। नीतिज्ञो नीतिसम्पन्नो ब्रह्मवादी जितेन्द्रियः ॥ २१ ॥
भवार्थमिह देवानां बुद्ध्या परमया युतः। प्राजापत्ये शुभे मार्गे
मानवे धर्म्मसंहिते ॥ २२ ॥ समुत्पत्स्यति गोविन्दो मनोर्वंशे
महात्मनः। अङ्गो नाम मनोः पुत्र अन्तर्द्धामा ततः परम् ॥ २३ ॥
अन्तर्धाम्नो हविर्धामा प्रजापतिरनिन्दितः। प्राचीनवर्हिर्भविता
हविर्द्धाम्नः सुतो महान् ॥ २४ ॥ तस्य प्रचेतःप्रमुखा भविष्यन्ति
दशात्मजाः। प्रचेतसस्तथा दक्षो भवितेह प्रजापतिः ॥ २५ ॥
दाक्षायण्यास्तथापत्यो मनुरादित्यतस्तथा। मनोश्च वंशज इला
सुद्युम्नश्च भविष्यति ॥ २६ ॥ बुधात् पुरूरवाश्चापि तस्मादायु-
र्भविष्यति। नहुषो भविता तस्माद्ययातिस्तस्य चात्मजः ॥ २७ ॥
यदुस्तस्मान्महासत्त्वः क्रोष्टा तस्माद्भविष्यति। क्रोष्टुश्चैव महान्
पुत्रो वृजिनीवान् भविष्यति ॥ २८ ॥ वृजिनीवतश्च भविता उष-
ङ्गुरपराजितः। उषङ्गोर्भविता पुत्रस्ततश्चित्ररथस्तथा ॥ २९ ॥
तस्य त्ववरजः पुत्रः शूरो नाम भविष्यति। तेषां विख्यात-
वीर्य्याणां चारित्रगुणशालिनाम् ॥ ३० ॥ यज्वनां सुविशुद्धानां
वंशे ब्राह्मणसम्मते। स शूरः क्षत्रियश्रेष्ठो महावीर्य्यो महायशाः
॥ ३१ ॥ स्ववंशविस्तरकरं जनयिष्यति मानदः। वसुदेव इति
ख्यातं पुत्रमानकदुन्दुभिम् ॥ ३२ ॥ तस्य पुत्रश्चतुर्बाहुर्वासुदेवो
भविष्यति। दाता ब्राह्मणसत्कर्त्ता ब्रह्मभूतो द्विजप्रियः ॥ ३३ ॥
राज्ञो मागधसंरुद्धान्मोचयिष्यति यादवः। जरासन्धञ्च राजानं
निर्जित्य गिरिगह्वरे ॥ ३४ ॥ सर्व्वपार्थिवरत्नाढ्यो भविष्यति स
वीर्य्यवान्। पृथिव्यामप्रतिहतो वीर्य्येण च भविष्यति ॥ ३५ ॥
विक्रमेण च सम्पन्नः सर्व्वपार्थिवपार्थिवः। शूरसेनेषु संभूतो

द्वारकायां वसन् प्रभुः ॥ ३६ ॥ पालयिष्यति गां देवीं विजित्य नयवित् सदा । तं भवन्तः समासाद्य वाङ्माल्यैरर्हणैर्वरैः ॥ ३७ ॥ अर्च्चयन्तु यथान्यायं ब्रह्माणमिव शाश्वतम् । यो हि मां द्रष्टुमिच्छेत ब्रह्माणञ्च पितामहम् ॥ ३८ ॥ द्रष्टव्यस्तेन भगवान् वासुदेवः प्रतापवान् । दृष्टे तस्मिन्नहं दृष्टो न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ३९ ॥ पितामहो वा देवेश इति वित्त तपोधनाः । स यस्य पुण्डरीकाक्षः प्रीतियुक्तो भविष्यति ॥ ४० ॥ तस्य देवगणः प्रीतो ब्रह्मपूर्वो भविष्यति । यश्च तं मानवो लोके संश्रयिष्यति केशवम् ॥ ४१ ॥ तस्य कीर्त्तिर्जयश्चैव स्वर्गश्चैव भविष्यति । धर्म्माणां देशिकः साक्षात् स भविष्यति धर्म्मभाक् ॥ ४२ ॥ धर्म्मविद्भिः सदैवासौ नमस्कार्य्यः सदोद्यतैः । धर्म्म एव परो हि स्यात् तस्मिन्नभ्यर्च्चिते विभौ ॥ ४३ ॥ स हि देवो महातेजाः प्रजाहितचिकीर्षया । धर्म्मार्थं पुरुषव्याघ्र ऋषिकोटीः ससर्ज्ज ह ॥ ४४ ॥ ताः सृष्टास्तेन विधिना पर्व्वते गन्धमादने । सनत्कुमारप्रमुखास्तिष्ठन्ति तपसान्विताः ॥ ४५ ॥ तस्मात् स वाग्मी धर्म्मज्ञो नमस्यो द्विजपुङ्गवाः । दिविश्रेष्ठो हि भगवान् हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ ४६ ॥ वन्दितो हि स वन्देत मानितो मानयीत च । अर्हितश्चार्हयेन्नित्यं पूजितः प्रतिपूजयेत् ॥ ४७ ॥ दृष्टः पश्येदहरहः संश्रितः प्रतिसंश्रयेत् । अर्च्चितश्चार्च्चयेन्नित्यं स देवो द्विजसत्तमाः ॥ ४८ ॥ एतत्तस्यानवद्यस्य विष्णोर्वै परमं व्रतम् । आदिदेवस्य महतः सज्जनाचरितं सदा ॥ ४९ ॥ भुवनेऽभ्यर्च्चितो नित्यं देवैरपि सनातनः । अभयेनानुरूपेण युज्यन्ते तमनुव्रताः ॥ ५० ॥ कर्म्मणा मनसा वाचा स नमस्यो द्विजैः सदा । यत्नवद्भिरुपस्थाय द्रष्टव्यो देवकीसुतः ॥५१॥ एष वोऽभिहितो मार्गो मया वै मुनिसत्तमाः । तं दृष्ट्वा सर्व्वशो देवा दृष्टाः स्युः सुरसत्तमाः ॥ ५२ ॥ महावराहं तं देवं सर्व्वलोकपितामहम् । अहञ्चैव नमस्यामि नित्यमेव जगत्पतिम् ॥५३॥

तव वक्षितयं द्दष्टं भविष्यति न संशयः। समस्ता हि वयं देवा-
स्तस्य देहे वसामहे ॥ ५४ ॥ तस्य चैवाग्रजो भ्राता सिताद्रि-
निचयप्रभः। हली बल इति ख्यातो भविष्यति धराधरः ॥ ५५ ॥
त्रिशिरास्तस्य देवस्य मातकुम्भमयो द्रुमः। ध्वजस्तृणेन्द्रो देवस्य
भविष्यति रथाश्रितः ॥ ५६ ॥ शिरो नागैर्महाभोगैः परिकीर्णं
महात्मभिः। भविष्यति महाबाहोः सर्वलोकेश्वरस्य च। चिन्ति-
तानि समेष्यन्ति शस्त्राण्यस्त्राणि चैव ह ॥ ५७ ॥ अनन्तश्च स
एवोक्तो भगवान् हरिरव्ययः। समादिष्टश्च विबुधैर्देर्शय त्वमिति
प्रभो ॥ ५८ ॥ सुपर्णो यस्य वीर्य्येण कश्यपस्यात्मजो बली। अन्तं
नैवाशकद्द्रष्टुं देवस्य परमात्मनः ॥ ५९ ॥ अन्तर्वसति भोगेन परि-
रभ्य वसुन्धराम्। स च शेषो विचरते परया वै मुदा युतः ॥ ६० ॥
स एव विष्णुः सोऽनन्तो भगवान् वसुधाधरः। यो रामः स हृषी-
केशो योऽच्युतः स धराधरः ॥ ६१ ॥ तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ दिव्यौ
दिव्यपराक्रमौ। द्रष्टव्यौ माननीयौ च चक्रलाङ्गलधारिणौ ॥६२॥
एष वोऽनुग्रहः प्रोक्तो मया पुण्यस्तपोधनाः। यद्भवन्तो यदुश्रेष्ठं
पूजयेयुः प्रयत्नतः ॥ ६३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि दानधर्मे पुरुषो-
त्तममाहात्म्ये सप्तचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

नारद उवाच। अथ व्योम्नि महाञ्छब्दः सविद्युत्स्तनयित्नु-
मान्। मेघैश्च गगनं नीलैः संरुद्धमभवद्घनैः ॥ १ ॥ प्रावृषीव च
पर्ज्जन्यो ववृषे निर्म्मलं पयः। तमश्चैवाभवद्घोरं दिशश्च न चका-
शिरे ॥ २ ॥ ततो देवगिरौ तस्मिन् रम्ये पुण्ये सनातने। न
सर्वं भूतसङ्घं त्रा दद्दशुर्मुनयस्तदा ॥ ३ ॥ व्यभ्रञ्च गगनं सद्यः क्षणेन
समपद्यत। तीर्थयात्रां ततो विप्रा जग्मुश्चान्ये यथागतम् ॥ ४ ॥

तदद्भुतमचिन्त्यञ्च दृष्ट्वा ते विस्मिताभवन् । शङ्करस्योमया सार्द्धं सम्वादं तत्कथाश्रयम् ॥ ५ ॥ स भवान् पुरुषव्याघ्र ब्रह्मभूतः सनातनः । यदर्थमनुशिष्टाः स्मो गिरिपृष्ठे महात्मना ॥ ६ ॥ द्वितीयं त्वद्भुतमिदं त्वत्तेजः कृतमद्य वै । दृष्ट्वा हि विस्मिताः कृष्ण सा च नः स्मृतिरागता ॥ ७ ॥ एतत्ते देवदेवस्य माहात्म्यं कथितं विभो । कपर्द्दिनो गिरीशस्य महाबाहो जनार्द्दन ॥ ८ ॥ इत्युक्तः स तदा कृष्णस्तपोवननिवासिभिः । मानयामास तान् सर्वानृषीन् देवकीनन्दनः ॥ ९ ॥ अथर्षयः संप्रहृष्टाः पुनस्ते कृष्ण-मब्रुवन् । पुनः पुनर्द्दर्शयास्मान् सदैव मधुसूदन ॥ १० ॥ न हि नः सा रतिः स्वर्गे या च त्वद्दर्शने विभो । त्वद्दतञ्च महाबाहो यदाह भगवान् भवः ॥ ११ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं रहस्यमरि-कर्षण । त्वमेव ह्यर्थतत्त्वज्ञः पृष्टोऽस्मान् पृच्छसे यदा ॥ १२ ॥ तदस्माभिरिदं गुह्यं त्वत्प्रियार्थमुदाहृतम् । न च तेऽविदितं किञ्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ १३ ॥ जन्म चैव प्रसूतिश्च यच्चान्यत् कारणं विभो । वयन्तु बहुचापल्यादशक्ता गुह्यधारणे ॥ १४ ॥ ततः स्थिते त्वयि विभो लघुत्वात् प्रलपामहे । न हि किञ्चि-त्तदाश्चर्यं यन्न वेत्ति भवानिह ॥ १५ ॥ दिवि वा भुवि वा देव सर्वं हि विदितं तव । साधयाम वयं कृष्ण बुद्धिं पुष्टिमवाप्नुहि ॥ १६ ॥ पुत्रस्ते सदृशस्तात विशिष्टो वा भविष्यति । महाप्रभाव-संयुक्तो दीप्तिकीर्त्तिकरः प्रभुः ॥ १७ ॥

भीष्म उवाच । ततः प्रणम्य देवेशं यादवं पुरुषर्षभम् । प्रदक्षिणमुपावृत्य प्रजग्मुस्ते महर्षयः ॥ १८ ॥ सोऽयं नारायणः श्रीमान् दीप्त्या परमया युतः । व्रतं यथावत्तत्तीर्त्वा द्वारकां पुनरागमत् ॥ १९ ॥ पूर्णे च दशमे मासि पुत्रोऽस्य परमाद्भुतः । रुक्मिण्यां सम्मतो यज्ञे शूरो वंशधरः प्रभो ॥ २० ॥ स कामः सर्वभूतानां सर्वभावगतो नृप,। सुराणामसुराणाञ्च चरत्यन्तर्गतः

सदा ॥ २१ ॥ सोऽयं पुरुषशार्दूली मेघवर्णश्चतुर्भुजः । संश्रितः पाण्डवान् प्रेम्णा भवन्तश्चैनमाश्रिताः ॥ २२ ॥ कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिश्चैव स्वर्गमार्गस्तथैव च । यत्रैष संश्रितस्तत्र देवो विष्णुस्त्रिविक्रमः ॥ २३ ॥ सेन्द्रा देवास्त्रयस्त्रिंशदेष नात्र विचारणा । आदिदेवो महादेवः सर्वभूतप्रतिश्रयः ॥ २४ ॥ अनादिनिधनोऽव्यक्तो महात्मा मधुसूदनः । अयं जातो महातेजाः सुराणामर्थसिद्धये ॥ २५ ॥ सुदुस्तरार्थतत्त्वस्य वक्ता कर्त्ता च माधवः । तव पार्थ जयः कृत्स्नस्तव कीर्त्तिस्तथातुला ॥ २६ ॥ तवेयं पृथिवी कृत्स्ना नारायणसमाश्रयात् । अयं नाथस्तवाचिन्त्यो यस्य नारायणो गतिः ॥ २७ ॥ स भवांस्त्वमुपाध्वर्यू रणाग्नौ हुतवान्नृपान् । कृष्णास्रुवेण महता युगान्ताग्निसमेन वै ॥ २८ ॥ दुर्य्योधनस्तु शोच्योऽसौ सपुत्रभ्रातृबान्धवः । कृतवान् योऽबुधः कोपाद्धरिगाण्डीविविग्रहम् ॥ २९ ॥ दैतेया दानवेन्द्राश्च महाकाया महाबलाः । चक्राग्नौ क्षयमापन्ना दावाग्नौ शलभा इव ॥ ३० ॥ प्रतियोद्धुं न शक्यो हि मानुषैरिह संयुगे । विहीनैः पुरुषव्याघ्र सत्त्वशक्तिबलादिभिः ॥ ३१ ॥ जयो योगी युगान्ताभिः सव्यसाची रणाग्रगः । तेजसा हतवान् सर्वं सुयोधनबलं नृप ॥३२॥ यत्तु गोवृषभाङ्केण मुनिभिः समुदाहृतम् । पुराणं हिमवत्पृष्ठे तन्मे निगदतः शृणु ॥ ३३ ॥ यावदस्य भवेत्तुष्टिस्तेजोदीप्तिपराक्रमैः । प्रभावः सन्नतिर्जन्म कृष्णे तत्त्रिगुणं विभो ॥ ३४ ॥ कः शक्नोत्यन्यथा कर्त्तुं तद्यदि स्यात्तथा शृणु । यत्र कृष्णो हि भगवांस्तत्र पुष्टिरनुत्तमा ॥ ३५ ॥ वयन्त्विहाल्पमतयः परतन्त्राः सुविक्लवाः । ज्ञानपूर्वं प्रपन्नाः स्मो मृत्योः पन्थानमव्ययम् ॥ ३६॥ भवांश्चाप्यार्जवपरः पूर्वं कृत्वा प्रतिश्रयम् । राजवृत्तं न लभते प्रतिज्ञापालने रतः ॥ ३७ ॥ तथैवात्मवधं लोके राजंस्त्वं बहु मन्यसे । न हि प्रतिज्ञा या दत्ता तां प्रहातुमरिन्दम ॥ ३८ ॥

कालेनायं जनः सर्वो निहतो रणमूर्द्धनि । वयञ्च कालेन हताः
कालो हि परमेश्वरः ॥ ३९ ॥ न हि कालेन कालज्ञः स्पृष्टः
शोचितुमर्हसि । कालो लोहितरक्ताक्षः कृष्णो दण्डधरो हरिः
॥ ४० ॥ तस्मात् कुन्तीसुत ज्ञातीन्नेह शोचितुमर्हसि । व्यपेत-
मन्युर्नित्यं त्वं भव कौरवनन्दन ॥ ४१ ॥ माधवस्यास्य माहात्म्यं
श्रुतं यत् कथितं मया । तद्वै तावत् पर्य्याप्तं सज्जनस्य निद-
र्शनम् ॥ ४२ ॥ व्यासस्य वचनं श्रुत्वा नारदस्य च धीमतः । स्वय-
ञ्चैव महाराज कृष्णस्यार्हतमस्य वै ॥ ४३ ॥ प्रभावश्चर्षिपूगस्य
कथितः सुमहान् मया । महेश्वरस्य सम्वादं शैलपुत्र्याश्च भारत
॥ ४४ ॥ धारयिष्यति यश्चैनं महापुरुषसम्भवम् । शृणुयात् कथये-
द्राजन् स वै श्रेयो लभेत् परम् ॥ ४५ ॥ भवितारश्च तस्याथ सर्वे
कामा यथेप्सिताः । प्रेत्य स्वर्गञ्च लभते नरो नास्त्यत्र संशयः ॥४६॥
न्याय्यः श्रेयोऽभिकामेन प्रतिपत्तुं जनार्द्दनः । एष एवाक्षयो विप्रैः
स्तुतो राजन् जनार्द्दनः ॥ ४७ ॥ महेश्वरमुखोत्सृष्टा ये च
धर्म्मगुणाः स्मृताः । ते त्वया मनसा धार्य्याः कुरुराज दिवानिशम्
॥ ४८ ॥ एवं ते वर्त्तमानस्य सम्यग्दण्डधरस्य च । प्रजापालन-
दक्षस्य स्वर्गलोको भविष्यति ॥ ४९ ॥ धर्म्मेणापि सदा राजन्
प्रजा रक्षितुमर्हसि । यस्तस्य विपुलो दण्डः सम्यग्धर्मः स
कीर्त्त्यते ॥ ५० ॥ य एष कथितो राजन् मया सज्जनसन्निधौ ।
शङ्करस्योमया सार्द्धं सम्वादो धर्म्मसंहितः ॥ ५१ ॥ श्रुत्वा वा
श्रोतुकामो वाप्यर्च्चयेद्वृषभध्वजम् । विशुद्धेनेह भावेन य इच्छे-
द्भूतिमात्मनः ॥ ५२ ॥ एष तस्यानवद्यस्य नारदस्य महात्मनः ।
सन्देशो देवपूजार्थं तन्तथा कुरु पाण्डव ॥ ५३ ॥ एतदत्यद्भुतं
वृत्तं पुण्ये हिमवति प्रभो । वासुदेवस्य कौन्तेय स्थाणोश्चैव स्वभा-
वजम् ॥ ५४ ॥ दशवर्षसहस्राणि बदर्य्यामेष शाश्वतः । तपश्चचार
विपुलं सह गाण्डीवधन्वना ॥५५॥ त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेव-

धनञ्जयौ। विदितो नारदादितो मम व्यासाच्च पार्थिव ॥५६॥ बाल एव महाबाहुश्चकार कदनं महत्। कंसस्य पुण्डरीकाक्षो ज्ञातित्राणार्थकारणात् ॥ ५७ ॥ कर्मणामस्य कौन्तेय नान्तं संख्यातुमुत्सहे। शाश्वतस्य पुराणस्य पुरुषस्य युधिष्ठिर ॥५८॥ ध्रुवं श्रेयः परं तात भविष्यति तवोत्तमम्। यस्य ते पुरुषव्याघ्रः सखा चायं जनार्द्दनः ॥ ५९ ॥ दुर्य्योधनन्तु शोचामि प्रेत्य लोकेऽपि दुर्मतिम्। यत्कृते पृथिवी सर्वा विनष्टा सहयद्विपा ॥६०॥ दुर्य्योधनापराधेन कर्णस्य शकुनेस्तथा। दुःशासनचतुर्थानां कुरवो निधनं गताः ॥६१॥

वैशम्पायन उवाच। एवं सम्भाषमाणे तु गाङ्गेये पुरुषर्षभे। तूष्णीं बभूव कौरव्यो मध्ये तेषां महात्मनाम् ॥ ६२ ॥ तच्छ्रुत्वा विस्मयं जग्मुर्धृतराष्ट्रादयो नृपाः। सम्पूज्य मनसा कृष्णं सर्वे प्राञ्जलयोऽभवन् ॥ ६३ ॥ ऋषयश्चापि ते सर्वे नारदप्रमुखास्तदा। प्रतिगृह्याभ्यनन्दन्त तद्वाक्यं प्रतिपूज्य च ॥ ६४ ॥ इत्येतदखिलं सर्वैः पाण्डवो भ्रातृभिः सह। श्रुतवान् सुमहाश्चर्यं पुण्यं भीष्मानुशासनम् ॥ ६५ ॥ युधिष्ठिरस्तु गाङ्गेयं विश्रान्तं भूरिदक्षिणम्। पुनरेव महाबुद्धिं पर्य्यपृच्छन्महीपतिः ॥ ६६ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि दानधर्मे उमामहेश्वरसम्वादे अष्टचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४८॥

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वा धर्मानशेषेण पावनानि च सर्वशः। युधिष्ठिरः शान्तनवं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच। किमेकं दैवतं लोके किम्वाप्येकं परायणम्। कं स्तुवन्तः कमर्च्चन्तः प्राप्नुयुर्मानवाः शुभम् ॥ २ ॥ को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः। किं जपन् मुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबन्धनात् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । जगत्प्रभुं देवदेवमनन्तं पुरुषोत्तमम् । स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः ॥ ४ ॥ तमेवाच्चयन्नित्यं भक्त्या पुरुषमव्ययम् । ध्यायंस्तुवन्नमस्यंश्च यजमानस्तमेव च ॥५॥ अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् । लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥ ६॥ ब्रह्मण्यं सर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्त्तिवर्द्धनम् । लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवोद्भवम् ॥ ७ ॥ एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः । यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्च्चेन्नरः सदा ॥ ८ ॥ परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः । परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणम् ॥ ९ ॥ पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् । दैवतं देवतानाञ्च भूतानां योऽव्ययः पिता ॥ १० ॥ यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे । यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये ॥ ११ ॥ तस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते । विष्णोर्नाम सहस्रं मे शृणु पापभयापहम् ॥ १२ ॥ यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः । ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये ॥ १३ ॥ ओं विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभुः । भूतकृद्भूतभृद्भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥ १४ ॥ पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः । अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च ॥ १५ ॥ योगो योगविदां नेता प्रधानपुरुषेश्वरः । नारसिंहवपुः श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः ॥ १६ ॥ सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः । सम्भवो भावनो भर्त्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः ॥१७॥ स्वयम्भुः शम्भुरादित्यः पुष्कराक्षो महास्वनः । अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरुत्तमः ॥ १८ ॥ अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः । विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा स्थविष्ठः स्थविरो ध्रुवः ॥ १९ ॥ अग्राह्यः शाश्वतः कृष्णो लोहिताक्षः प्रतर्द्दनः । प्रभूतस्त्रिककुद्धाम पवित्रं मङ्गलं परम् ॥ २० ॥ ईशानः प्राणदः प्राणो ज्येष्ठः

श्रेष्ठः प्रजापतिः । हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः ॥२१॥
ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः । अनुत्तमो दुरा-
धर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान् ॥ २२ ॥ सुरेशः शरणं शर्म्म विश्व-
रेताः प्रजाभवः । अहः सम्वत्सरो व्यालः प्रत्ययः सर्वदर्शनः ॥२३॥
अजः सर्व्वेश्वरः सिद्धिः सिद्धः सर्व्वादिरच्युतः । वृषाकपिरमेयात्मा
सर्वयोगविनिःसृतः ॥ २४ ॥ वसुर्वसुमनाः सत्यः समात्मा सम्मितः
समः । अमोघः पुण्डरीकाक्षो वृषकर्मा वृषाकृतिः ॥ २५ ॥ रुद्रो
बहुशिरा बभ्रुर्विश्वयोनिः शुचिश्रवाः । अमृतः शाश्वतः स्थाणु-
र्वरारोहो महातपाः ॥ २६ ॥ सर्वगः सर्वविद्भानुर्विष्वक्सेनो
जनार्द्दनः । वेदो वेदविदव्यङ्गो वेदाङ्गो वेदवित् कविः ॥ २७ ॥
लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः । चतुरात्मा चतु-
र्व्यूहश्चतुर्द्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ॥ २८ ॥ भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णु-
र्जगदादिजः । अनघो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्वसुः ॥२९॥
उपेन्द्रो वामनः प्रांशुरमोघः शुचिरूर्जितः । अतीन्द्रः संग्रहः
सर्गो धृतात्मा नियमो यमः ॥ ३०॥ वेद्यो वैद्यः सदा योगी वीरहा
माधवो मधुः । अतीन्द्रियो महामायो महोत्साहो महाबलः
॥ ३१ ॥ महाबुद्धिर्म्महावीर्य्यो महाशक्तिर्म्महाद्युतिः । अनिर्द्देश्य-
वपुः श्रीमानमेयात्मा महाद्रिधृक् ॥ ३२ ॥ महेष्वासो महीभर्त्ता
श्रीनिवासः सतां गतिः । अनिरुद्धः सुरानन्दो गोविन्दो गोविदां-
पतिः ॥ ३३ ॥ मरीचिर्द्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः । हिरण्य-
नाभः सुतपाः पद्मनाभः प्रजापतिः ॥ ३४ ॥ अमृत्युः सर्वदृक्
सिंहः सन्धाता सन्धिमान् स्थिरः । अजो दुर्म्मर्षणः शास्ता विश्रु-
तात्मा सुरारिहा ॥ ३५ ॥ गुरुर्गुरुतमो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः ।
निमिषोऽनिमिषः स्रग्वी वाचस्पतिरुदारधीः ॥ ३६ ॥ अग्रणी-
र्ग्रामणीः श्रीमान्न्यायो नेता समीरणः । सहस्रमूर्द्धा विश्वात्मा
सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ ३७ ॥ आवर्त्तनो निवृत्तात्मा संवृतः सं-

प्रतर्द्दनः । अहः सम्वर्त्तको वह्निरनिलो धरणीधरः ॥ ३८ ॥
सुप्रसादः प्रसन्नात्मा विश्वधृक् विश्वभुग्विभुः । सत्कर्त्ता सत्कृतः
साधुर्ज्जह्नुर्नारायणो नरः ॥ ३९ ॥ असंख्येयोऽप्रमेयात्मा विशिष्टः
शिष्टकृच्छुचिः । सिद्धार्थः सिद्धसङ्कल्पः सिद्धिदः सिद्धिसाधनः ॥४०॥
वृषाही वृषभो विष्णुर्वृषपर्वा वृषोदरः । वर्द्धनो वर्द्धमानश्च विविक्तः
श्रुतिसागरः ॥ ४१ ॥ सुभुजो दुर्द्धरो वाग्मी महेन्द्रो वसुदो वसुः ।
नैकरूपो वृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः ॥ ४२ ॥ ओजस्तेजो
द्युतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापवान् । ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मन्त्रश्चन्द्रांशु-
र्भास्करद्युतिः ॥ ४३ ॥ अमृतांशूद्भवो भानुः शशविन्दुः सुरेश्वरः ।
औषधं जगतः सेतुः सत्यधर्म्मः पराक्रमः ॥ ४४ ॥ भूतभव्यभव-
न्नाथः पवनः पावनोऽनलः । कामहा कामकृत् कान्तः कामः
कामप्रदः प्रभुः ॥ ४५ ॥ युगादिकृद्युगावर्त्तो नैकमायो महा-
शनः । अदृश्योऽव्यक्तरूपश्च सहस्रजिदनन्तजित् ॥ ४६ ॥ इष्टो
विशिष्टः शिष्टेष्टः शिखण्डी नहुषो वृषः । क्रोधहा क्रोधकृत् कर्त्ता
विश्ववाहुर्महीधरः ॥ ४७ ॥ अच्युतः प्रथितः प्राणः प्राणदो
वासवानुजः । अपांनिधिरधिष्ठानमप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ॥ ४८ ॥
स्कन्दः स्कन्दधरो धूर्य्यो वरदो वायुवाहनः । वासुदेवो वृहद्भानु-
रादिदेवः पुरन्दरः ॥ ४९ ॥ अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरि-
र्ज्जनेश्वरः । अनुकूलः शतावर्त्तः पद्मी पद्मनिभेक्षणः ॥ ५० ॥
पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् । महर्द्धिरिद्धो वृद्धात्मा
महाक्षो गरुड़ध्वजः ॥ ५१ ॥ अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो
हविर्हरिः । सर्वलक्षणलक्षण्यो लक्ष्मीवान् समितिञ्जयः ॥५२ ॥
विक्षरो रोहितो मार्गो हेतुर्द्दामोदरः सहः । महीधरो महा-
भागी वेगवानमिताशनः ॥ ५३ ॥ उद्भवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः
परमेश्वरः । करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः ॥ ५४ ॥
व्यवसायी व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः । परर्द्धिः परम-

स्पष्टस्तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः ॥ ५५ ॥ रामो विरामो विरजो मार्गो
नेयो नयोऽनयः। वीरः शक्तिमतां श्रेष्ठो धर्मो धर्म्मविदुत्तमः
॥ ५६ ॥ वैकुण्ठः पुरुषः प्राणः प्राणदः प्रणवः पृथुः। हिरण्य-
गर्भः शत्रुघ्नो व्याप्तो वायुरधोक्षजः ॥ ५७ ॥ ऋतुः सुदर्शनः कालः
परमेष्ठी परिग्रहः। उग्रः सम्वत्सरो दक्षो विश्रामो विश्व-
दक्षिणः ॥ ५८ ॥ विस्तारः स्थावरः स्थाणुः प्रमाणं वीजमव्ययम्।
अर्थोऽनर्थो महाकोषो महाभोगी महाधनः ॥ ५९ ॥ अनिर्विण्णः
स्थविष्ठो भूर्धर्म्मयूपो महामखः। नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः
समीहनः ॥ ६० ॥ यज्ञ इज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां गतिः।
सर्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥ ६१ ॥ सुव्रतः सुमुखः
सूक्ष्मः सुघोषः सुखदः सुहृत्। मनोहरो जितक्रोधो वीरबाहु-
र्विदारणः ॥ ६२ ॥ स्वापनः स्ववशो व्यापी नैकात्मा नैककर्म्मकृत्।
वत्सरो वत्सलो वत्सी रत्नगर्भो धनेश्वरः ॥ ६३ ॥ धर्मगुप् धर्म-
कृद्धर्मी सदसत् क्षरमक्षरम्। अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृत-
लक्षणः ॥ ६४ ॥ गभस्तिनेमिः सत्त्वस्थः सिंहो भूतमहेश्वरः।
आदिदेवो महादेवो देवेशो देवभृद्गुरुः ॥ ६५ ॥ उत्तरो गो-
पतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः। शरीरभूतभृद्भोक्ता कपीन्द्रो
भूरिदक्षिणः ॥ ६६ ॥ सोमपोऽमृतपः सोमः पुरुजित् पुरुषोत्तमः।
विनयो जयः सत्यसन्धो दाशार्हः सात्वतां पतिः ॥ ६७ ॥ जीवो
विनयिता साक्षी मुकुन्दोऽमितविक्रमः। अम्भोनिधिरनन्तात्मा
महोदधिशयोऽन्तकः ॥ ६८ ॥ अजो महार्हः स्वाभाव्यो जिता-
मित्रः प्रमोदनः। आनन्दो नन्दनो नन्दः सत्यधर्मा त्रिविक्रमः
॥ ६९ ॥ महर्षिः कपिलाचार्य्यः कृतज्ञो मेदिनीपतिः। त्रिपद-
स्त्रिदशाध्यक्षो महाशृङ्गः कृतान्तकृत् ॥ ७० ॥ महावराहो
गोविन्दः सुषेणः कनकाङ्गदी। गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चक्र-
गदाधरः ॥ ७१ ॥ वेधाः स्वाङ्गो जितः कृष्णो दृढः सङ्कर्षणो-

ऽच्युतः । वरुणो वारुणो वृक्षः पुष्कराक्षो महामनाः ॥ ७२ ॥
भगवान् भगहा नन्दी वनमाली हलायुधः । आदित्यो ज्योति-
रादित्यः सहिष्णुर्गतिसत्तमः ॥ ७३ ॥ सुधन्वा खण्डपरशुर्दारुणो
द्रविणप्रदः । दिवस्पृक् सर्वदृग्व्यासो वाचस्पतिरयोनिजः ॥ ७४ ॥
त्रिसामा सामगः साम निर्व्वाणं भेषजं भिषक् । संन्यासकृच्छमः
शान्तो निष्ठा शान्तिपरायणः ॥ ७५ ॥ शुभाङ्गः शान्तिदः स्रष्टा
कुमुदः कुवलेशयः । गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः
अनिवर्त्ती निवृत्तात्मा संक्षेप्ता क्षेमकृच्छिवः । श्रीवत्सवक्षाः
श्रीवासः श्रीपतिः श्रीमताम्वरः ॥ ७७ ॥ श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः
श्रीनिधिः श्रीविभावनः । श्रीधरः श्रीकरः श्रेयः श्रीमाल्लोक-
त्रयाश्रयः ॥ ७८ ॥ स्वक्षः स्वङ्गः शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः ।
विजितात्मा विधेयात्मा सत्कीर्त्तिश्छिन्नसंशयः ॥ ७९ ॥ उदीर्णः
सर्वतश्चक्षुरनीशः शाश्वतः स्थिरः । भूशयो भूषणो भूतिर्विशोकः
शोकनाशनः ॥ ८० ॥ अर्चिष्मानर्चितः कुम्भो विशुद्धात्मा विशो-
धनः । अनिरुद्धोऽप्रतिरथः प्रद्युम्नोऽमितविक्रमः ॥ ८१ ॥ काल-
नेमिनिहा वीरः शौरिः शूरजनेश्वरः । त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः
केशवः केशिहा हरिः ॥ ८२ ॥ कामदेवः कामपालः कामी कान्तः
कृतागमः । अनिर्द्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरोऽनन्तो धनञ्जयः ॥ ८३ ॥
ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रह्म ब्रह्मविवर्द्धनः । ब्रह्मविद्ब्राह्मणो
ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥ ८४ ॥ महाक्रमो महाकर्मा महा-
तेजा महोरगः । महाक्रतुर्महायज्वा महायज्ञो महाहविः ॥८५॥
स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता रणप्रियः । पूर्णः पूरयिता
पुण्यः पुण्यकीर्त्तिरनामयः ॥ ८६ ॥ मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता
वसुप्रदः । वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हविः ॥ ८७ ॥ सद्गतिः
सत्कृतिः सत्ता सद्भूतिः सत्परायणः । शूरसेनो यदुश्रेष्ठः सन्नि-
वासः सुयामुनः ॥ ८८ ॥ भूतावासो वासुदेवः सर्व्वासुनिलयोऽनलः ।

दर्पहा दर्पदो दृप्तो दुर्द्धरोऽथापराजितः॥ ८९॥ विश्वमूर्त्तिर्महामूर्त्तिर्दीप्तमूर्त्तिरमूर्त्तिमान्। अनेकमूर्त्तिरव्यक्तः शतमूर्त्तिः शताननः॥ ९०॥ एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम्। लोकबन्धुर्लोकनाथो माधवो भक्तवत्सलः॥ ९१॥ सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्दनाङ्गदी। विरहा विषमः शून्यो घृताशीरचलश्चलः॥ ९२॥ अमानी मानदो मान्यो लोकस्वामी त्रिलोकधृक्। सुमेधा मेधजो धन्यः सत्यमेधा धराधरः॥ ९३॥ तेजो वृषो द्युतिधरः सर्वशस्त्रभृताम्वरः। प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रोऽनेकशृङ्गो गदाग्रजः॥ ९४॥ चतुर्मूर्त्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः। चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात्॥ ९५॥ समावर्त्तो निवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः। दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा॥ ९६॥ शुभाङ्गो लोकसारङ्गः सुतन्तुस्तन्तुवर्द्धनः। इन्द्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः॥ ९७॥ उद्भवः सुन्दरः सुन्दो रत्ननाभः सुलोचनः। अर्को वाजसनः शृङ्गी जयन्तः सर्वविजयी॥ ९८॥ सुवर्णविन्दुरक्षोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः। महाह्रदो महागर्त्तो महाभूतो महानिधिः॥ ९९॥ कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्जन्यः पवनोऽनिलः। अमृताशोऽमृतवपुः सर्वज्ञः सर्वतोमुखः॥ १००॥ सुलभः सुव्रतः सिद्धः शत्रुजिच्छत्रुतापनः। न्यग्रोधोडुम्बरोऽश्वत्थश्चानूरान्ध्रनिसूदनः॥ १०१॥ सहस्रार्च्चिः सप्तजिह्वः सप्तैधाः सप्तवाहनः। अमूर्त्तिरनघोऽचिन्त्यो भयकृद्भयनाशनः॥ १०२॥ अणुर्बृहत् कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान्। अधृतः स्वधृतः स्वास्यः प्राग्वंशो वंशवर्द्धनः॥ १०३॥ भारभृत् कथितो योगो योगीशः सर्वकामदः। आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः॥ १०४॥ धनुर्द्धरो धनुर्वेदो दण्डो दमयिता दमः। अपराजितः सर्वसहो नियन्ता नियमो यमः॥ १०५॥ सत्ववान् सात्त्विकः सत्यः सत्यधर्मपरायणः। अभिप्रायः प्रिया-

ह्रीऽर्हः प्रियकृत् प्रीतिवर्द्धनः ॥१०६॥ विहायसगतिर्ज्योतिः सुरुचि-
र्हुतभुग्विभुः। रविर्विरोचनः सूर्य्यः सविता रविलोचनः ॥ १०७ ॥
अनन्तो हुतभुग्भोक्ता सुखदो नैकजोऽग्रजः। अनिर्विण्णः सदा-
मर्षी लोकाधिष्ठानमद्भुतः ॥ १०८ ॥ सनात् सनातनतमः कपिलः
कपिरव्ययः। स्वस्तिदः स्वस्तिकृत् स्वस्ति स्वस्तिभुक् स्वस्तिदक्षिणः
॥ १०९ ॥ अरौद्रः कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्ज्जितशासनः। शब्दा-
तिगः शब्दसहः शिशिरः शर्वरीकरः ॥ ११०॥ अक्रूरः पेशलो दक्षो
दक्षिणः क्षमिणाम्वरः। विद्वत्तमो वीतभयः पुण्यश्रवणकीर्त्तनः
॥ १११ ॥ उत्तारणो दुष्कृतिहा पुण्यो दुःस्वप्ननाशनः। वीरहा
रक्षणः शान्तो जीवनः पर्य्यवस्थितः ॥ ११२ ॥ अनन्तरूपोऽनन्त-
श्रीर्जितमन्युर्भयापहः। चतुरस्रो गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो
दिशः ॥११३॥ अनादिर्भूर्भुवो लक्ष्मीः सुवीरो रुचिराङ्गदः। जननो
जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ११४ ॥ आधारनिलयो धाता
पुष्पहासः प्रजागरः। ऊर्द्ध्वगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणवः पणः
॥ ११५ ॥ प्रमाणं प्राणनिलयः प्राणभृत् प्राणजीवनः। तत्त्वं तत्त्व-
विदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः ॥ ११६ ॥ भूर्भुवः स्वस्तरुस्तारः
सविता प्रपितामहः। यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः
॥ ११७ ॥ यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभुग्यज्ञसाधनः। यज्ञान्तकृद्यज्ञ-
गुह्यमन्नमन्नाद एव च ॥ ११८ ॥ आत्मयोनिः स्वयं जातो वैखानः
सामगायनः। देवकीनन्दनः स्रष्टा क्षितीशः पापनाशनः ॥ ११९ ॥
शङ्खभृन्नन्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः। रथाङ्गपाणिरक्षोभ्यः
सर्वप्रहरणायुधः ॥१२०॥ ओं नमः। इतीदं कीर्त्तनीयस्य केशवस्य
महात्मनः। नाम्नां सहस्रं दिव्यानामशेषेण प्रकीर्त्तितम् ॥ १२१ ॥
य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्त्तयेत्। नाशुभं प्राप्नुयात्
किञ्चित् सोऽमुत्रेह च मानवः ॥ १२२ ॥ वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यात्
क्षत्रियो विजयी भवेत्। वैश्यो धनसमृद्धः स्यात् शूद्रः सुख-

मवाप्नुयात् ॥ १२३ ॥ धर्मार्थी प्राप्नुयाद्धर्ममर्थार्थी चार्थमाप्नु-
यात्। कामानवाप्नुयात् कामी प्रजार्थी चाप्नुयात् प्रजाः ॥१२४॥
भक्तिमान् यः सदोत्थाय शुचिस्तद्गतमानसः। सहस्रं वासुदेवस्य
नाम्नामेतत् प्रकीर्त्तयेत् ॥ १२५ ॥ यशः प्राप्नोति विपुलं ज्ञाति-
प्राधान्यमेव च। अचलां श्रियमाप्नोति श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥१२६॥
न भयं क्वचिदाप्नोति वीर्य्यं तेजश्च विन्दति। भवत्यरोगो द्युति-
मान् बलरूपगुणान्वितः ॥ १२७ ॥ रोगार्त्तो मुच्यते रोगात्
बद्धो मुच्येत बन्धनात्। भयान्मुच्येत भीतस्तु मुच्येतापन्न आपदः
॥ १२८ ॥ दुर्गाण्यतितरत्याशु पुरुषः पुरुषोत्तमम्। स्तुवन्नाम-
सहस्रेण नित्यं भक्तिसमन्वितः ॥ १२९ ॥ वासुदेवाश्रयो मर्त्त्यो
वासुदेवपरायणः। सर्वपापविशुद्धात्मा याति ब्रह्मसनातनम् ॥१३०॥
न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित्। जन्ममृत्युजराव्याधि-
भयं नाप्युपजायते ॥ १३१ ॥ इमं स्तवमधीयानः श्रद्धाभक्तिसम-
न्वितः। युज्येतात्मसुखक्षान्तिश्रीधृतिस्मृतिकीर्त्तिभिः ॥ १३२ ॥
न क्रोधो न च मात्सर्य्यं न लोभो नाशुभामतिः। भवन्ति कृत-
पुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥ १३३ ॥ द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा खं
दिशो भूर्महोदधिः। वासुदेवस्य वीर्य्येण विधृतानि महात्मनः
॥ १३४ ॥ ससुरासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम्। जगद्वशे वर्त्ततेदं
कृष्णस्य सचराचरम् ॥ १३५ ॥ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं
तेजो बलं धृतिः वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥ १३६॥
सर्वागमानामाचारः प्रथमः परिकल्पते। आचारः प्रभवो धर्मो
धर्मस्य प्रभुरच्युतः ॥ १३७ ॥ ऋषयः पितरो देवा महाभूतानि
धातवः। जङ्गमाजङ्गमञ्चेदं जगन्नारायणोद्भवम् ॥ १३८ ॥ योगो
ज्ञानं तथा साङ्ख्यं विद्याः शिल्पादिकर्म्म च। वेदाः शास्त्राणि
विज्ञानमेतत् सर्वं जनार्द्दनात् ॥ १३९ ॥ एको विष्णुर्महद्भूतं
पृथग्भूतान्यनेकशः। त्रींल्लोकान् व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्व-

भुरव्ययः ॥ १४० ॥ इमं स्तवं भगवतो विष्णोर्व्यासेन कीर्त्तितम्।
पठेद्य इच्छेत् पुरुषः श्रेयः प्राप्तुं सुखानि च ॥ १४१ ॥ विश्वेश्वर-
मजं देवं जगतः प्रभवाप्ययम्। भजन्ति ये पुष्कराक्षं न ते यान्ति
पराभवम् ॥ १४२ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि दानधर्मे विष्णो-
र्दिव्यसहस्रनामकथने ऊनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। पितामह महाप्राज्ञ सर्व्वशास्त्रविशारद।
किं जप्यं जपतो नित्यं भवेद्धर्म्मफलं महत् ॥ १ ॥ प्रस्थाने वा
प्रवेशे वा प्रवृत्ते वापि कर्म्मणि। दैवे वा श्राद्धकाले वा किं जप्यं
कर्म्मसाधनम् ॥ २ ॥ शान्तिकं पौष्टिकं रक्षा शत्रुघ्नं भयनाशनम्।
जप्यं यद्ब्रह्मसमितं तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच। व्यासप्रोक्तमिमं मन्त्रं शृणुष्वैकमना नृप।
सावित्र्या विहितं दिव्यं सद्यः पापविमोचनम् ॥ ४ ॥ शृणु मन्त्र-
विधिं कृत्स्नं प्रोच्यमानं मयानघ। यं श्रुत्वा पाण्डवश्रेष्ठ सर्व्वपापैः
प्रमुच्यते ॥ ५ ॥ रात्रावहनि धर्म्मज्ञ जपन् पापैर्न लिप्यते।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ॥ ६ ॥ आयुष्मान् भवते
चैव यं श्रुत्वा पार्थिवात्मज। पुरुषस्तु सुसिद्धार्थः प्रेत्य चेह च
मोदते ॥ ७ ॥ सेवितं सततं राजन् पुरा राजर्षिसत्तमैः। क्षत्र-
धर्म्मपरैर्नित्यं सत्यव्रतपरायणैः ॥ ८ ॥ इदमाह्निकमव्यग्रं कुर्व्वद्भि-
र्नियतैः सदा। नृपैर्भरतशार्दूल प्राप्यते श्रीरनुत्तमा ॥ ९ ॥ नमो
वशिष्ठाय महाव्रताय पराशरं वेदनिधिं प्रणम्य। नमोऽस्त्वन-
न्ताय महोरगाय नमोऽस्तु सिद्धेभ्य इहाक्षयेभ्यः ॥ १० ॥ नमो-
ऽस्त्वृषिभ्यः परमं परेशं देवेषु देवं वरदं वराणाम्। सहस्र-
शीर्षाय नमः शिवाय सहस्रनामाय जनार्द्दनाय ॥ ११ ॥ अजैक-

पादृश्चिब्रध्नः पिनाकी चापराजितः । ऋतश्च पिङ्गरूपश्च त्र्यम्बकश्च महेश्वरः ॥ १२ ॥ वृषाकपिश्च शम्भुश्च हवनोऽथेश्वरस्तथा । एकादशैते प्रथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः । शतमेतत् समाम्नातं शतरुद्रे महात्मनाम् ॥ १३ ॥ अंशो भगश्च मित्रश्च वरुणश्च जलेश्वरः । तथा धाताऽर्यमा चैव जयन्तो भास्करस्तथा ॥ १४ ॥ त्वष्टा पूषा तथैवेन्द्रो द्वादशो विष्णुरुच्यते । इत्येते द्वादशादित्याः काश्यपीया इति श्रुतिः ॥ १५ ॥ धरो ध्रुवश्च सोमश्च सावित्रोऽथानिलोऽनलः । प्रत्युषश्च प्रभावश्च वासवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥ १६ ॥ नासत्यश्चापि दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनावपि । मार्त्तण्डस्यात्मजावेतौ संज्ञानासाविनिर्गतौ ॥ १७ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि लोकानां कर्म्मसाक्षिणः । अपि यज्ञस्य वेत्तारो दत्तस्य सुकृतस्य च ॥ १८ ॥ अदृश्याः सर्वभूतेषु पश्यन्ति त्रिदशेश्वराः । शुभाशुभानि सर्वाणि मृत्युः कालश्च सर्वशः ॥ १९ ॥ विश्वेदेवाः पितृगणा मूर्त्तिमन्तस्तपोधनाः । मुनयश्चैव सिद्धाश्च तपोमोक्षपरायणाः ॥ २० ॥ शुचिस्मिताः कीर्त्तयतां प्रयच्छन्ति शुभं नृणाम् । प्रजापतिकृतानेतान् लोकान् दिव्येन तेजसा ॥ २१ ॥ वसन्ति सर्वलोकेषु प्रयताः सर्वकर्म्मसु । प्राणानामीश्वरानेतान् कीर्त्तयन् प्रयतो नरः ॥२२॥ धर्मार्थकामैर्विपुलैर्युज्यते सह नित्यशः । लोकांश्च लभते पुण्यान् विश्वेश्वरकृतान् शुभान् ॥ २३ ॥ एते देवास्त्रयस्त्रिंशत् सर्वभूतगणेश्वराः । नन्दीश्वरो महाकायो ग्रामणीर्वृषभध्वजः ॥ २४॥ ईश्वराः सर्वलोकानां गणेश्वरविनायकाः । सौम्या रौद्रगणाश्चैव योगभूतगणास्तथा ॥ २५ ॥ ज्योतींषि सरितो व्योम सुपर्णः पतगेश्वरः । पृथिव्यां तपसा सिद्धाः स्थावराश्च चराश्च ह ॥२६॥ हिमवान् गिरयः सर्वे चत्वारश्च महार्णवाः । भवस्यानुचराश्चैव हरतुल्यपराक्रमाः ॥ २७ ॥ विष्णुर्देवोऽथ जिष्णुश्च स्कन्दश्चाम्बिकया सह । कीर्त्तयन् प्रयतः सर्वान् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २८ ॥

अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि नामवानृषिसत्तमान् । यवक्रीतश्च रैभ्यश्च
अर्वावसुपरावसू ॥ २९ ॥ औशीजश्चैव काक्षीवान् बलश्चाङ्गिरसः
सुतः । ऋषिर्म्मेधातिथिः पुत्रः कण्वो बर्हिषदस्तथा ॥ ३० ॥ ब्रह्म-
तेजोमयाः सर्व्वे कीर्त्तिता लोकभावनाः । लभन्ते हि शुभं सर्व्वे
रुद्रानलवसुप्रभाः ॥ ३१ ॥ भुवि कृत्वा शुभं कर्म्म मोदन्ते दिवि
दैवतैः । महेन्द्रगुरवः सप्त प्राचीं वै दिशमाश्रिताः ॥ ३२ ॥ प्रयतः
कीर्त्तयन्नेतान् शक्रलोके महीयते ॥ ३३ ॥ उन्मुचुः प्रमुचुश्चैव
स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्य्यवान् । दृढ़व्यश्चोर्द्ध्ववाहुश्च तृणसोमोऽङ्गिरा-
स्तथा ॥ ३४ ॥ मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथागस्त्यः प्रतापवान् । धर्म्म-
राजर्त्विजः सप्त दक्षिणां दिशमाश्रिताः ॥ ३५ ॥ दृढ़ेयुश्च ऋते-
युश्च परिव्याधश्च कीर्त्तिमान् । एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्य-
सन्निभाः ॥ ३६ ॥ अत्रेः पुत्रश्च धर्म्मात्मा ऋषिः सारस्वतस्तथा ।
वरुणस्यर्त्विजः सप्त पश्चिमां दिशमाश्रिताः ॥ ३७ ॥ अत्रिर्वशिष्ठो
भगवान् कश्यपश्च महानृषिः । गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रो-
ऽथ कौशिकः ॥ ३८ ॥ ऋचीकतनयश्चोग्रो जमदग्निः प्रतापवान् ।
धनेश्वरस्य गुरवः सप्तैते उत्तराश्रिताः ॥ ३९ ॥ अपरे मुनयः
सप्त दिक्षु सर्वास्वधिष्ठिताः । कीर्त्तिस्वस्तिकरा नृणां कीर्त्तिता
लोकभावनाः ॥ ४० ॥ धर्म्मः कामश्च कालश्च वसुर्वासुकिरेव च ।
अनन्तः कपिलश्चैव सप्तैते धरणीधराः ॥ ४१ ॥ रामो व्यासस्तथा
द्रौणिरश्वत्थामा च लोमशः । इत्येते मुनयो दिव्या एकैकः सप्त
सप्तधा ॥ ४२ ॥ शान्तिस्वस्तिकरा लोके दिशांपालाः प्रकीर्त्तिताः ।
यस्यां यस्यां दिशि ह्येते तन्मुखः शरणं व्रजेत् ॥ ४३ ॥ स्रष्टारः
सर्व्वभूतानां कीर्त्तिता लोकपावनाः । सम्वर्त्तो मेरुसावर्णो मार्क-
ण्डेयश्च धार्म्मिकः ॥ ४४ ॥ साङ्ख्ययोगी नारदश्च दुर्वासाश्च महा-
नृषिः । अत्यन्ततपसो दान्तास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥ ४५ ॥
अपरे रुद्रसङ्काशाः कीर्त्तिता ब्रह्मलौकिकाः । अपुत्रो लभते पुत्रं

दरिद्रो लभते धनम्॥ ४६॥ तथा धर्मार्थकामेषु सिद्धिञ्च लभते नरः। पृथुं वैण्यं नृपवरं पृथ्वी यस्याभवत् सुता॥ ४७॥ प्रजापतिं सार्व्वभौमं कीर्त्तयेद्दसुधाधिपम्। आदित्यवंशप्रभवं महेन्द्रसमविक्रमम्॥ ४८॥ पुरूरवसमैलञ्च त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्। बुधस्य दयितं पुत्रं कीर्त्तयेद्दसुधाधिपम्॥ ४९॥ त्रिलोकविश्रुतं वीरं भरतञ्च प्रकीर्त्तयेत्। गवामयेन यज्ञेन येनेष्टं वै कृते युगे॥ ५०॥ रन्तिदेवं महादेवं कीर्त्तयेत् परमद्युतिम्। विश्वजित्तपसोपेतं लक्षण्यं लोकमङ्गलम्॥ ५१॥ तथा श्वेतञ्च राजर्षिं कीर्त्तयेत् परमद्युतिम्। स्थाणुः प्रसादितो येन यस्यार्थे त्र्यम्बको हतः॥ ५२॥ महादेवप्रसादेन येन गङ्गावतारिता। भगीरथञ्च राजर्षिं कीर्त्तयेत् परमद्युतिम्॥ ५३॥ सगरस्यात्मजा येन प्लावितास्तारितास्तथा। हुताशनसमानेतान्महारूपान्महौजसः॥ ५४॥ उग्रकायान्महासत्त्वान् कीर्त्तयेत् कीर्त्तिवर्द्धनान्। देवानृषिगणांश्चैव नृपांश्च जगदीश्वरान्॥ ५५॥ साङ्ख्यं योगञ्च परमं हव्यं कव्यं तथैव च। कीर्त्तितं परमं ब्रह्म सर्व्वश्रुतिपरायणम्॥ ५६॥ मङ्गल्यं सर्व्वभूतानां पवित्रं बहुकीर्त्तितम्। व्याधिप्रशमनं श्रेष्ठं पौष्टिकं सर्व्वकर्म्मणाम्॥ ५७॥ प्रयतः कीर्त्तयेच्चैतान् कल्यं सायञ्च भारत। एते वै पान्ति वर्षन्ति भान्ति वान्ति सृजन्ति च॥ ५८॥ एते विनायकाः श्रेष्ठा दक्षाः क्षान्ता जितेन्द्रियाः। नराणामशुभं सर्व्वं व्यपोहन्ति प्रकीर्त्तिताः॥ ५९॥ साक्षिभूता महात्मानः पापस्य सुकृतस्य च। एतान् वै कल्यमुत्थाय कीर्त्तयन् शुभमश्नुते॥ ६०॥ नाग्निचौरभयं तस्य न मार्गप्रतिरोधनम्। एतान् कीर्त्तयतां नित्यं दुःस्वप्नो नश्यते नृणाम्॥ ६१॥ मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो स्वस्तिमांश्च गृहान् व्रजेत्। दीक्षाकालेषु सर्व्वेषु यः पठेन्नियतो द्विजः॥ ६२॥ न्यायवानात्मनिरतः क्षान्तो दान्तोऽनसूयकः। रोगार्त्तो व्याधियुक्तो वा पठन् पापात्

प्रमुच्यते ॥ ६३ ॥ वास्तुमध्ये तु पठतः कुलस्वस्त्ययनं भवेत् । क्षेत्रमध्ये तु पठतः सर्व्वशस्यं प्ररोहति ॥ ६४ ॥ गच्छतः क्षेम-मध्वानं ग्रामान्तरगतः पठन् । आत्मनश्च सुतानाञ्च दाराणाञ्च धनस्य च ॥ ६५ ॥ बीजानामोषधीनाञ्च रक्षामेतां प्रयोजयेत् । एतान् संग्रामकाले तु जपतः क्षत्रियस्य च ॥ ६६ ॥ गच्छन्ति रिपवो नाशं क्षेमञ्च परिवर्त्तते । एतान् दैवे च पित्र्ये च पठतः पुरुषस्य हि ॥ ६७ ॥ भुञ्जते पितरो हव्यं कव्यञ्च त्रिदिवौकसः । न व्याधिश्चापदभयं न द्विपान्न च तस्करात् ॥ ६८ ॥ कश्मलं लघुतां याति पाप्मना च प्रमुच्यते । यानपात्रे च याने च प्रवासे राजवेश्मनि ॥ ६९ ॥ परां सिद्धिमवाप्नोति सावित्रीं ह्युत्तमां पठन् । नाग्निर्दहति काष्ठानि सावित्री यत्र पठ्यते ॥ ७० ॥ न तत्र बालो म्रियते न च तिष्ठन्ति पन्नगाः । न च राजभयं तेषां न पिशाचान्न राक्षसात् ॥ ७१ ॥ नाग्न्यम्बुपवनाद्व्यालाद्भयं तस्यो-पजायते । चतुर्णामपि वर्णानामाश्रमस्य विशेषतः ॥ ७२ ॥ करोति सततं शान्तिं सावित्रीमुत्तमां पठन् । न तेषां विद्यते दुःखं गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ ७३ ॥ ये शृण्वन्ति महद्ब्रह्म सावित्रीगुणकीर्त्तनम् । गवां मध्ये तु पठतो गावोऽस्य बहुवत्सलाः ॥ ७४ ॥ प्रस्थाने वा प्रवेशे वा सर्व्वावस्थां गतः पठेत् । जपतां जुह्वताञ्चैव नित्यञ्च प्रयतात्मनाम् ॥ ७५ ॥ ऋषीणां परमं जप्यं गुह्यमेतन्नराधिप । याथातथ्येन सङ्गम्य इतिहासं पुरातनम् ॥ ७६ ॥ पराशरमतं दिव्यं शक्राय कथितं पुरा । तदेतत्ते समाख्यातं तथ्यं ब्रह्मसनातनम् ॥ ७७ ॥ हृदयं सर्व्वभूतानां श्रुति-रेषा सनातनी । सोमादित्यान्वयाः सर्व्वे राघवाः कुरवस्तथा ॥ ७८ ॥ पठन्ति शुचयो नित्यं सावित्रीं परमां गतिम् । अभ्यासे नित्यं देवानां सप्तर्षीणां ध्रुवस्य च । मोक्षणं सर्व्वकृच्छ्राणां मोचय-त्यशुभात् सदा ॥ ७९ ॥ वृद्धैः काश्यपगौतमप्रभृतिभिर्भृग्वङ्गिरो-

ब्रह्मादिभिः शुक्रागस्त्यबृहस्पतिप्रभृतिभिर्ब्रह्मर्षिभिः सेवितम्। भारद्वाजमतं ऋचीकतनयैः प्राप्तं वशिष्ठात् पुनः सावित्रीमधिगम्य शक्रवसुभिः कृत्स्ना जिता दानवाः॥ ८०॥ यो गोशतं कनकशृङ्गमयं ददाति विप्राय वेदविदुषेऽथ बहुश्रुताय। दिव्याञ्च भारतकथां कथयेच्च नित्यं तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ॥ ८१॥ धर्मो विवर्द्धति भृगोः परिकीर्त्तनेन वीर्य्यं विवर्द्धति वशिष्ठ नमो नतेन। संग्रामजिद्भवति चैव रघुं नमस्यन् स्यादश्विनौ च परिकीर्त्तयतो न रोगः॥ ८२॥ एषा ते कथिता राजन् सावित्रीब्रह्म शाश्वती। विवक्षुरसि यच्चान्यत्तत्ते वक्ष्यामि भारत॥ ८३॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मे सावित्रीव्रतकथने पञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः॥ १५०॥

युधिष्ठिर उवाच। के पूज्याः के नमस्कार्य्याः कथं वर्त्तेत केषु च। किमाचारः कीदृशेषु पितामह न रिष्यते॥ १॥

भीष्म उवाच। ब्राह्मणानां परिभवः सादयेदपि देवताः। ब्राह्मणानां नमस्कृत्य युधिष्ठिर न रिष्यते॥ २॥ ते पूज्यास्ते नमस्कार्य्या वर्त्तेथास्तेषु पुत्रवत्। ते हि लोकानिमान् सर्वान् धारयन्ति मनीषिणः॥ ३॥ ब्राह्मणाः सर्वलोकानां महान्तो धर्म्मसेतवः। धनत्यागाभिरामाश्च वाक् संयमरताश्च ये॥ ४॥ रमणीयाश्च भूतानां निधानञ्च धृतव्रताः। प्रणेतारश्च लोकानां शास्त्राणाञ्च यशस्विनः॥ ५॥ तपो येषां धनं नित्य वाक् चैव विपुलं बलम्। प्रभवश्चैव धर्म्माणां धर्म्मज्ञाः सूक्ष्मदर्शिनः॥ ६॥ धर्म्मकामाः स्थिता धर्म्मे सुकृते धर्म्मसेतवः। यान् समाश्रित्य जीवन्ति प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः॥ ७॥ पन्थानः सर्वनेतारो यज्ञ-

वाहाः सनातनाः । पितृपैतामहीं गुर्वीमुद्वहन्ति धुरं सदा ॥ ८ ॥
धुरि ये नावसीदन्ति विषमे सद्गवा इव । पितृदेवातिथिमुखा
हव्यकव्याग्रभोजिनः ॥ ९ ॥ भोजनादेव लोकांस्त्रींस्त्रायन्ते महतो
भयात् । दीपः सर्व्वस्य लोकस्य चक्षुश्चक्षुष्मतामपि ॥ १० ॥ सर्व्व-
शिक्षाश्रुतिधना निपुणा सूक्ष्मदर्शिनः । मतिज्ञाः सर्व्वलोकाना-
मध्यात्मगतिचिन्तकाः ॥ ११ ॥ आदिमध्यावसानानां ज्ञातारश्छिन्न-
संशयाः । परावरविशेषज्ञा गन्तारः परमां गतिम् ॥ १२ ॥
विमुक्ता धूतपाप्मानो निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः । मानार्हा मानिता
नित्यं ज्ञानविद्भिर्महात्मभिः ॥ १३ ॥ चन्दने मलपङ्के च भोजनेऽ-
भोजने समाः । समं येषां दुकूलञ्च तथाक्षौमाजिनानि च ॥ १४ ॥
तिष्ठेयुरप्यभुञ्जाना बहूनि दिवसान्यपि । शोषयेयुश्च गात्राणि
स्वाध्यायैः संयतेन्द्रियाः ॥ १५ ॥ अदैवं दैवतं कुर्य्युर्दैवतं वाप्य-
दैवतम् । लोकानन्यान् सृजेयुस्ते लोकपालांश्च कोपिताः ॥ १६ ॥
अपेयः सागरो येषामपि शापान्महात्मनाम् । येषां कोपाग्नि-
रद्यापि दण्डके नोपशाम्यति ॥ १७ ॥ देवानामपि ये देवाः कारणं
कारणस्य च । प्रमाणस्य प्रमाणञ्च कस्तानभिभवेद्बुधः ॥ १८ ॥
येषां वृद्धश्च बालश्च सर्व्वः सम्मानमर्हति । तपोविद्याविशेषात्तु
मानयन्ति परस्परम् ॥ १९ ॥ अविद्वान् ब्राह्मणो देवः पात्रं वै
पावनं महत् । विद्वान् भूयस्ततो देवः पूर्णसागरसन्निभः ॥ २० ॥
अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् । प्रणीतश्चाप्रणीतश्च
यथाग्निर्दैवतं महत् ॥ २१ ॥ श्मशाने ह्यपि तेजस्वी पावको नैव
दुष्यति । हविर्यज्ञे च विधिवत् गृह एव विशोभते ॥ २२ ॥ एवं
यद्यप्यनिष्टेषु वर्त्तते सर्व्वकर्म्मसु । सर्व्वथा ब्राह्मणो मान्यो दैवतं
विद्धि तत् परम् ॥ २३ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि दानधर्म्मे ब्राह्मण-
प्रशंसायां एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कान्तु ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं दृष्ट्वा नराधिप । कं वा कर्म्मोदयं मत्वा तानर्चसि महामते ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । पवनस्य च सम्वादमर्जुनस्य च भारत ॥ २ ॥ सहस्रभुजभृत् श्रीमान् कार्त्तवीर्य्योऽभवत् प्रभुः । अस्य लोकस्य सर्व्वस्य माहिष्मत्यां महाबलः ॥ ३ ॥ स तु रत्नाकरवतीं सद्वीपां सागराम्बराम् । शशास पृथिवीं सर्व्वां हैहयः सत्यविक्रमः ॥ ४ ॥ स्ववित्तं तेन दत्तन्तु दत्तात्रेयाय कारणे । क्षत्रधर्म्मं पुरस्कृत्य विनयं श्रुतमेव च ॥ ५ ॥ आराधयामास च तं कृतवीर्य्यात्मजो मुनिम् । न्यमन्त्रयत सन्तुष्टो द्विजश्चैनं वरैस्त्रिभिः ॥ ६ ॥ स वरैश्छन्दितस्तेन नृपो वचनमब्रवीत् । सहस्रबाहुर्भूयां वै चमूमध्ये गृहेऽन्यथा ॥ ७ ॥ मम बाहुसहस्रन्तु पश्यन्तां सैनिका रणे । विक्रमेण महीं कृत्स्नां जयेयं संशितव्रतः ॥ ८ ॥ ताञ्च धर्म्मेण संप्राप्य पालयेयमतन्द्रितः । चतुर्थन्तु वरं याचे त्वामहं द्विजसत्तम ॥ ९ ॥ तं ममानुग्रहकृते दातुमर्हस्यनिन्दित । अनुशासन्तु मां सन्तो मिथ्योद्वृत्तं त्वदाश्रयम् ॥ १० ॥ इत्युक्तः स द्विजः प्राह तथास्त्विति नराधिपम् । एवं समभवंस्तस्य वरास्ते दीप्ततेजसः ॥ ११ ॥ ततः स रथमास्थाय ज्वलनार्कसमद्युतिम् । अब्रवीत् वीर्य्यसम्मोहात् को न्वस्ति सदृशो मम ॥ १२ ॥ धैर्य्ये वीर्य्ये यशःशौर्य्ये विक्रमेणौजसापि वा । तद्वाक्यान्तेऽन्तरिक्षे वै वागुवाचाशरीरिणी ॥ १३ ॥ न त्वं मूढ विजानीषे ब्राह्मणं क्षत्रियाद्वरम् । सहितो ब्राह्मणेनेह क्षत्रियः शास्ति वै प्रजाः ॥ १४ ॥

अर्ज्जुन उवाच । कुर्य्यां भूतानि तुष्टोऽहं क्रुद्धो नाशन्तथा नये । कर्म्मणा मनसा वाचा न मत्तोऽस्ति वरो द्विजः ॥ १५ ॥ पूर्व्वो ब्रह्मोत्तरो वादो द्वितीयः क्षत्रियोत्तरः । त्वयोक्तौ हेतुयुक्तौ तौ विशेषस्तत्र दृश्यते ॥ १६ ॥ ब्राह्मणाः संश्रिताः क्षत्रं न क्षत्रं

ब्राह्मणाश्रितम् । श्रिता ब्रह्मोपधा विप्राः खादन्ति क्षत्रियान् भुवि ॥ १७ ॥ क्षत्रियेष्वाश्रितो धर्म्मः प्रजानां परिपालनम् । क्षत्राद्वृत्तिर्ब्राह्मणानां तैः कथं ब्राह्मणो वरः ॥ १८ ॥ सर्व्वभूतप्रधानांस्तान् भैक्ष्यवृत्तीनहं सदा । आत्मसम्भावितान् विप्रान् स्थापयाम्यात्मनो वशे ॥ १९ ॥ कथितं ह्यनया सत्यं गायत्र्या कन्यया दिवि । विजेष्याम्यवशान् सर्व्वान् ब्राह्मणांश्चर्म्मवाससः ॥२०॥ न च मां च्यावयेद्राष्ट्रात्त्रिषु लोकेषु कश्चन । देवो वा मानुषो वापि तस्माज्ज्येष्ठो द्विजादहम् ॥ २१ ॥ अद्य ब्रह्मोत्तरं लोकं करिष्ये क्षत्रियोत्तरम् । न हि मे संयुगे कश्चित् सोढुमुत्सहते बलम् ॥ २२ ॥ अर्ज्जुनस्य वचः श्रुत्वा वित्रस्ताभून्निशाचरी । अथैनमन्तरीक्षस्थस्ततो वायुरभाषत ॥ २३ ॥ त्यजैनं कलुषं भावं ब्राह्मणेभ्यो नमस्कुरु । एतेषां कुर्व्वतः पापं राष्ट्रक्षोभो भविष्यति ॥२४॥ अथ वा त्वां महीपालं शमयिष्यन्ति वै द्विजाः । निरसिष्यन्ति ते राष्ट्राद्धतोत्साहं महाबलाः ॥ २५ ॥ तं राजा कस्त्वमित्याह ततस्तं प्राह मारुतः । वायुर्वै देवदूतोऽस्मि हितं त्वां प्रब्रवीम्यहम् ॥ २६ ॥

अर्ज्जुन उवाच । अहो त्वयाद्य विप्रेषु भक्तिरागः प्रदर्शितः । यादृशं पृथिवी भूतं तादृशं ब्रूहि वै द्विजम् ॥ २७ ॥ वायोर्वा सदृशं किञ्चिद्ब्रूहि त्वं ब्राह्मणोत्तमम् । अपां वै सदृशं वह्निः सूर्य्यस्य नभसोऽपि वा ॥ २८ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि दानधर्म्मे पवनार्ज्जुनसम्वादे द्विपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

वायुरुवाच । शृणु मूढ गुणान् कांश्चिद्ब्राह्मणानां महात्मनाम् । ये त्वया कीर्त्तिता राजंस्तेभ्योऽथ ब्राह्मणो वरः ॥ १ ॥

त्यक्ता महीत्वं भूमिस्तु स्पर्द्धयाङ्गनृपस्य ह । नाशं जगाम तां विप्रो व्यष्टम्भयत कश्यपः ॥ २ ॥ अजेया ब्राह्मणा राजन् दिवि चेह च नित्यदा । अपिबत्तेजसा ह्यापः स्वयमेवाङ्गिराः पुरा ॥३॥ स ताः पिबन् क्षीरमिव नातृप्यत महामनाः । अपूरयन् महौघेन महीं सर्वाञ्च पार्थिव ॥ ४ ॥ तस्मिन्नहञ्च क्रुद्धे वै जगत्त्यक्त्वा ततो गतः । व्यतिष्ठमग्निहोत्रे च चिरमङ्गिरसो भयात् ॥ ५ ॥ अथ शप्तश्च भगवान् गौतमेन पुरन्दरः । अहल्यां कामयानो वै धर्मार्थञ्च न हिंसितः ॥ ६ ॥ यथा समुद्रो नृपते पूर्णो मृष्टेन वारिणा । ब्राह्मणैरभिशप्तः सन् बभूव लवणोदकः ॥ ७ ॥ सुवर्णवर्णो निर्धूमः सङ्गतोर्द्धशिखः कविः । क्रुद्धेनाङ्गिरसा शप्तो गुणैरेतैर्विवर्जितः ॥ ८ ॥ मरुतश्चूर्णितान् पश्य ये ह्यासन्त महोदधिम् । सुवर्णधारिणा नित्यमवशप्तान् द्विजातिना ॥ ९ ॥ समो न त्वं द्विजातिभ्यः श्रेयो विद्धि नराधिप । गर्भस्थान् ब्राह्मणान् सम्यङ्नमस्यति किल प्रभुः ॥ १० ॥ दण्डकानां महद्राज्यं ब्राह्मणेन विनाशितम् । तालजङ्घं महाक्षत्रमौर्वेणैकेन नाशितम् ॥ ११ ॥ त्वया च विपुलं राज्यं बलं धर्मं श्रुतं तथा । दत्तात्रेयप्रसादेन प्राप्तं परमदुर्लभम् ॥ १२ ॥ अग्निं त्वं यजसे नित्यं कस्माद्ब्राह्मणमर्जुन । स हि सर्वस्य लोकस्य हव्यवाट् किं न वेत्सि तम् ॥ १३ ॥ अथ वा ब्राह्मणश्रेष्ठमनुभूतानुपालकम् । कर्त्तारं जीवलोकस्य कस्माज्जानन् विमुह्यसे ॥ १४ ॥ तथा प्रजापतिर्ब्रह्मा अव्यक्तः प्रभुरव्ययः । येनेदं निखिलं विश्वं जनितं स्थावरं चरम् ॥१५॥ अण्डजातन्तु ब्रह्माणं केचिदिच्छन्त्यपण्डिताः । अण्डाद्भिन्नाद्बभुः शैला दिशोऽम्भः पृथिवी दिवम् ॥ १६ ॥ द्रष्टव्यं नैतदेवं हि कथं जायेदजो हि सः । स्मृतमाकाशमण्डन्तु तस्माज्जातः पितामहः ॥ १७ ॥ तिष्ठेत् कथमिति ब्रूहि न किञ्चिद्धि तदा भवेत् । अहङ्कार इति प्रोक्तः सर्वतेजोगतः प्रभुः ॥ १८ ॥ तस्याण्डा-

इत्यितो ब्रह्मा स राजन् लोकभावनः। इत्युक्तः स तदा तूष्णी-
मभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत् ॥ १९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मे पव-
नार्जुनसंवादे त्रिपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

वायुरुवाच । इमां भूमिं द्विजातिभ्यो दित्सुर्वै दक्षिणां पुरा ।
अङ्गो नाम नृपो राजंस्ततश्चिन्तां मही ययौ ॥ १ ॥ धारणीं
सर्वभूतानामयं प्राप्य वरो नृपः । कथमिच्छति मां दातुं द्विजेभ्यो
ब्रह्मणः सुताम् ॥ २ ॥ साहं त्यक्त्वा गमिष्यामि भूमित्वं ब्रह्मणः
पदम् । अयं सराष्ट्रो नृपतिर्माभूदिति ततोऽगमत् ॥ ३ ॥ ततस्तां
काश्यपो दृष्ट्वा व्रजन्तीं पृथिवीं तदा । प्रविवेश महीं सद्यो मुक्त्वा-
त्मानं समाहितः ॥ ४ ॥ ऋद्धा सा सर्वतो यज्ञे तृणौषधिसम-
न्विता । धर्मोत्तरा नष्टभया भूमिरासीत्ततो नृप ॥ ५ ॥ एवं
वर्षसहस्राणि दिव्यानि सततं नृप । त्रिंशतः काश्यपी राजन्
भूमिरासीदतन्द्रिता ॥ ६ ॥ अथागम्य महाराज नमस्कृत्य च
काश्यपम् । पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः ॥ ७ ॥
एष राजन्नीदृशो वै ब्राह्मणः कश्यपोऽभवत् । अन्यं प्रब्रूहि वा
त्वञ्च कश्यपात् क्षत्रियं वरम् ॥ ८ ॥ तूष्णीं बभूव नृपतिः पवन-
स्त्वब्रवीत् पुनः । शृणु राजन्नुतथ्यस्य जातस्याङ्गिरसे कुले ॥९॥
भद्रा सोमस्य दुहिता रूपेण परमा मता । यस्यास्तुल्यं पतिं
सोम उतथ्यं समपश्यत ॥ १० ॥ सा च तीव्रं तपस्तेपे महाभागा
यशस्विनी । उतथ्यार्थं तु चार्वङ्गी परं नियममास्थिता ॥ ११ ॥
तत आहूय सोतथ्यं ददावत्रिर्यशस्विनीम् । भार्य्यार्थे स तु
जग्राह विधिवत् भूरिदक्षिणः ॥ १२ ॥ तान्त्वकामयत श्रीमान्
वरुणः पूर्व्वमेव ह । स चागम्य वनप्रस्थं यमुनायां जहार ताम्

॥ १३ ॥ जलेश्वरस्तु हृत्वा तामनयत् स्वपुरं प्रति । परमा-
द्भुतसङ्काशं षट्सहस्रशतं ह्रदम् ॥ १४ ॥ न हि रम्यतरं किञ्चि-
त्तस्मादन्यत् पुरोत्तमम् । प्रासादैरप्सरोभिश्च दिव्यैः कामैश्च
शोभितम् ॥ १५ ॥ तत्र देवस्तया सार्द्धं रेमे राजन् जलेश्वरः ।
अथाख्यातमुतथ्याय ततः पत्न्यवमर्द्दनम् । तत्श्रुत्वा नारदात्
सर्व्वमुतथ्यो नारदं तदा ॥ १६ ॥ प्रोवाच गच्छ ब्रूहि त्वं वरुणं
परुषं वचः । मद्वाक्यान्मुञ्च मे भार्य्यां कस्मात्तां हृतवानसि ॥ १७ ॥
लोकपालोऽसि लोकानां न लोकस्य विलुम्पकः । सोमेन दत्ता
मे भार्य्या त्वया चापहृताद्य वै ॥ १८ ॥ इत्युक्तो वचनात्तस्य
नारदेन जलेश्वरः । मुञ्च भार्य्यामुतथ्यस्य कस्मात्त्वं हृतवानसि
॥ १९ ॥ इति श्रुत्वा वचस्तस्य ततस्तं वरुणोऽब्रवीत् । ममैषा
सुप्रिया भीरुर्नैनामुत्स्रष्टुमुत्सहे ॥ २० ॥ इत्युक्तो वरुणेनाथ
नारदः प्राप्य वै मुनिम् । उतथ्यमब्रवीद्वाक्यं नातिहृष्टमना इव
॥ २१ ॥ गले गृहीत्वा क्षिप्तोऽस्मि वरुणेन महामुने । न प्रय-
च्छति ते भार्य्यां यत्ते कार्य्यं कुरुष्व तत् ॥ २२ ॥ नारदस्य वचः
श्रुत्वा क्रुद्धः प्राज्वलदङ्गिराः । अपिवत्तेजसा वारि विष्टभ्य सुमहा-
तपाः ॥ २३ ॥ पीयमाने तु सर्व्वस्मिंस्तोये वै सलिलेश्वरः ।
सुहृद्भिः चोद्यमानो वै नैवामुञ्चत तां तदा ॥ २४ ॥ ततः क्रुद्धो-
ऽब्रवीद्भूमिमुतथ्यो ब्राह्मणोत्तमः । दर्शयस्व स्थलं भद्रे षट्सहस्र-
शतं ह्रदम् ॥ २५ ॥ ततस्तदीरिणं जातं समुद्रश्चावसर्पितः ।
तस्माद्देशान्नदीञ्चैव प्रोवाचासौ द्विजोत्तमः ॥ २६ ॥ अदृश्या गच्छ
भीरु त्वं सरस्वति मरून् प्रति । अपुण्य एष भवतु देशस्त्यक्त-
स्त्वया शुभे ॥ २७ ॥ तस्मिन् संशोषिते देशे भद्रमादाय वारिपः ।
अददात् शरणं गत्वा भार्य्यामाङ्गिरसाय वै ॥ २८ ॥ प्रतिगृह्य तु
तां भार्य्यामुतथ्यः सुमनाभवत् । मुमोच च जगद्दुःखाद्वरुणञ्चैव
हैहय ॥ २९ ॥ ततः स लब्ध्वा तां भार्य्यां वरुणं प्राह धर्म्मवित् ।

उतथ्यः सुमहातेजा यत्तत् शृणु नराधिप ॥ ३० ॥ ममैषा तपसा प्राप्ता क्रोशतस्ते जलाधिप । इत्युक्त्वा तामुपादाय स्वमेव भवनं ययौ ॥ ३१ ॥ एष राजन्नीदृशो वै उतथ्यो ब्राह्मणोत्तमः । ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वमुतथ्यात् क्षत्रियं वरम् ॥ ३२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्म्मे पवनार्जुनसंवादे चतुःपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्तः स नृपस्तूष्णीमासीद्वायुस्ततोऽब्रवीत् । शृणु राजन्नगस्त्यस्य माहात्म्यं ब्राह्मणस्य च ॥ १ ॥ असुरैर्निर्ज्जिता देवा निरुत्साहाश्च ते कृताः । यज्ञाश्चैषां हृताः सर्व्वे पितृणाञ्च स्वधा तथा ॥ २ ॥ कर्म्मेज्या मानवानाञ्च दानवैर्हैहयर्षभ । भ्रष्टैश्वर्य्यास्ततो देवाश्चेरुः पृथ्वीमिति श्रुतिः ॥ ३ ॥ ततः कदाचित् ते राजन् दीप्तमादित्यवर्च्चसम् । ददृशुस्तेजसा युक्तमगस्त्यं विपुलव्रतम् ॥ ४ ॥ अभिवाद्य तु तं देवाः पृष्ट्वा कुशलमेव च । इदमूचुर्महात्मानं वाक्यं काले जनाधिप ॥ ५ ॥ दानवैर्युधि भग्नाः स्म तथैश्वर्य्याच्च भ्रंशिताः । तदस्मान्नो भयात्तीव्रात्त्राहि त्वं मुनिपुङ्गव ॥ ६ ॥ इत्युक्तः स तदा देवैरगस्त्यः कुपितोऽभवत् । प्रजज्वाल च तेजस्वी कालाग्निरिव सङ्क्षये ॥ ७ ॥ तेन दीप्तांशुजालेन निर्द्दग्धा दानवास्तदा । अन्तरीक्षान्महाराज निपेतुस्ते सहस्रशः ॥ ८ ॥ दह्यमानास्तु दैत्यास्ते तदागस्त्यस्य तेजसा । उभौ लोकौ परित्यज्य ययुः काष्ठान्तु दक्षिणाम् ॥ ९ ॥ बलिस्तु यजते यज्ञमश्वमेधं महीं गतः । येऽन्येऽधःस्था महीस्थाश्च तेन दग्धा महासुराः ॥ १० ॥ ततो लोकाः पुनः प्राप्ताः सुरैः शान्तभयैर्नृप । अथैनमब्रुवन् देवा भूमिष्ठानसुरान् जहि ॥ ११ ॥ इत्युक्तः प्राह वै देवान्न शक्तोऽस्मि महीगतान् । दग्धं

तपो हि शौर्य्यं न शक्ष्यामीति पार्थिव ॥ १२ ॥ एवं दग्धा भगवता दानवाः स्वेन तेजसा । अगस्त्येन तदा राजन् तपसा भावितात्मना ॥ १३ ॥ ईदृशश्चाप्यगस्त्यो हि कथितस्ते मयानघ । ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वमगस्त्यात् क्षत्रियं वरम् ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्तः स तदा तूष्णीमभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत् । शृणु राजन् वशिष्ठस्य मुख्यं कर्म्म यशस्विनः ॥ १५ ॥ आदित्याः सत्रमासन्त सरो वैखानसं प्रति । वशिष्ठं मनसा गत्वा ज्ञात्वा तत्तस्य गौरवम् ॥ १६ ॥ यजमानांस्तु तान् दृष्ट्वा सर्वान् दीक्षानुकर्शितान् । हन्तुमैच्छन्त शैलाभाः खलिनो नाम दानवाः ॥१७॥ अदूरात्तु ततस्तेषां ब्रह्मदत्तवरं सरः । हताहता वै तत्रैते जीवन्त्याप्लुत्य दानवाः ॥ १८ ॥ ते प्रगृह्य महाघोरान् पर्वतान् परिघान् द्रुमान् । व्यक्षोभयन्त सलिलमुत्थितं शतयोजनम् ॥१९॥ अभ्यद्रवन्त देवांस्ते सहस्राणि दशैव हि । ततस्तैर्र्दितिता देवाः शरणं वासवं ययुः ॥ २० ॥ स च तैर्व्यथितः शक्रो वशिष्ठं शरणं ययौ । ततोऽभयं ददौ तेभ्यो वशिष्ठो भगवानृषिः ॥ २१ ॥ तदा तान् दुःखितान् ज्ञात्वा आनृशंस्यपरो मुनिः । अयत्नेनादहत् सर्वान् खलिनः स्वेन तेजसा ॥ २२ ॥ कैलासं प्रस्थिताञ्चैव नदीं गङ्गां महातपाः । आनयत्तत् सरो दिव्यं तया भिन्नञ्च तत् सरः ॥ २३ ॥ सरो भिन्नं तया नद्या सरयूः सा ततोऽभवत् । हताश्च खलिनो यत्र स देशः खलिनोऽभवत् ॥ २४ ॥ एवं सेन्द्रा वशिष्ठेन रक्षितास्त्रिदिवौकसः । ब्रह्मदत्तवराश्चैव हता दैत्या महात्मना ॥ २५ ॥ एतत् कर्म्म वशिष्ठस्य कथितं हि मयानघ । ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वं वशिष्ठात् क्षत्रियं वरम् ॥ २६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि अनुशासनिकपर्वणि दानधर्मे पवनार्जुनसंवादे पञ्चपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

भीष्म उवाच। इत्युक्तस्त्वर्जुनस्तूष्णीमभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत्।
शृणु मे हैहयश्रेष्ठ कर्म्मात्रेः सुमहात्मनः ॥ १ ॥ घोरे तमस्य-
युध्यन्त सहिता देवदानवाः। अविध्यत शरैस्तत्र स्वर्भानुः सोम-
भास्करौ ॥ २ ॥ अथ ते तमसा ग्रस्ता निहन्यन्त स्म दानवैः।
देवा नृपतिशार्दूल सहैव बलिभिस्तदा ॥ ३ ॥ असुरैर्बध्यमानास्ते
क्षीणप्राणा दिवौकसः। अपश्यन्त तपस्यन्तमत्रिं विप्रं तपोधनम्
॥ ४ ॥ अथैनमब्रुवन् देवाः शान्तक्रोधं जितेन्द्रियम्। असुरै-
रिषुभिर्विद्धौ चन्द्रादित्याविमावुभौ ॥ ५ ॥ वयं बध्यामहे चापि
शत्रुभिस्तमसावृते। नाधिगच्छाम शान्तिञ्च भयात्त्रायस्व नः
प्रभो ॥ ६ ॥

ऋषिरुवाच। कथं रक्ष्यामि भवतस्तेऽब्रुवंश्चन्द्रमा भव।
तिमिरघ्नश्च सविता दस्युहन्ता च नो भव ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्तदात्रि-
र्वै तमोनुदभवच्छशी। अपश्यत् सौम्यभावाच्च सोमवत् प्रियदर्शनः
॥ ८ ॥ दृष्ट्वा नातिप्रभं सोमं तथा सूर्य्यञ्च पार्थिव। प्रकाश-
मकरोदत्रिस्तपसा स्वेन संयुगे ॥ ९ ॥ जगद्वितिमिरञ्चापि प्रकाश-
मकरोत्तदा। व्यजयच्छत्रुसङ्घांश्च देवानां स्वेन तेजसा ॥ १० ॥
अत्रिणा दह्यमानांस्तान् दृष्ट्वा देवा महासुरान्। पराक्रमैस्तेऽपि
तदा व्यत्यघ्नन्नत्रिरक्षिताः ॥ ११ ॥ उद्भासितश्च सविता देवास्त्राता
हतासुराः। अत्रिणा त्वथ सामर्थ्यं कृतमुत्तमतेजसा ॥ १२ ॥
द्विजेनाग्निद्वितीयेन जपता चर्म्मवाससा। फलभक्षेण राजर्षे
पश्य कर्म्मात्रिणा कृतम् ॥ १३ ॥ तस्यापि विस्तरेणोक्तं कर्म्मात्रेः
सुमहात्मनः। ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वमत्रितः क्षत्रियं वरम् ॥ १४ ॥
इत्युक्तस्त्वर्जुनस्तूष्णीमभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत्। शृणु राजन् महत्
कर्म्म च्यवनस्य महात्मनः ॥ १५ ॥ अश्विनोः प्रतिसंश्रुत्य च्यवनः
पाकशासनम्। प्रोवाच सहितो देवैः सोमपावश्विनौ कुरु ॥ १६ ॥

इन्द्र उवाच। अस्माभिर्वर्ज्जितावेतौ भवेतां सोमपौ कथम्।

देवैर्न शंसितावेतौ तस्मान्नैवं वदस्व नः ॥ १७ ॥ अश्विभ्यां सह नेच्छामः सोमं पातुं महाव्रत । यदन्यद्वक्ष्यसे विप्र तत् करिष्याम ते वचः ॥ १८ ॥

च्यवन उवाच । पिबेतामश्विनौ सोमं भवद्भिः सहितावुभौ । उभावेतावपि सुरौ सूर्य्यपुत्रौ सुरेश्वर ॥ १९ ॥ क्रियतां मद्वचो देवा यथा वै समुदाहृतम् । एतद्वः कुर्वतां श्रेयो भवेन्नैतदकुर्वताम् ॥ २० ॥

इन्द्र उवाच । अश्विभ्यां सह सोमं वै न पास्यामि द्विजोत्तम । पिबन्त्वन्ये यथाकामं नाहं पातुमिहोत्सहे ॥ २१ ॥

च्यवन उवाच । न चेत् करिष्यसि वचो मयोक्तं बलसूदन । मया प्रमथितः सद्यः सोमं पास्यसि वै मखे ॥ २२ ॥

वायुरुवाच । ततः कर्म्म समारब्धं हिताय सहसाश्विनोः । च्यवनेन ततो मन्त्रैरभिभूताः सुराभवन् ॥ २३ ॥ तत्तु कर्म्म समारब्धं दृष्ट्वेन्द्रः क्रोधमूर्च्छितः । उद्यम्य विपुलं शैलं च्यवनं समुपाद्रवत् ॥ २४ ॥ तथा वज्रेण भगवानमर्षाकुललोचनः । तमापतन्तं दृष्ट्वैव च्यवनस्तपसान्वितः ॥ २५ ॥ अद्भिः सिक्त्वास्तम्भयत्तं सवज्रं सहपर्वतम् । अथेन्द्रस्य महाघोरं सोऽसृजच्छत्रुमेव हि ॥ २६ ॥ मदं नामाहुतिमयं व्यादितास्यं महामुनिः । तस्य दन्तसहस्रन्तु बभूव शतयोजनम् ॥ २७ ॥ द्वियोजनशतास्तस्य दंष्ट्राः परमदारुणाः । हनुस्तस्याविशद्भूमाविका चास्याद्दिवमुद्दिवम् ॥ २८॥ जिह्वामूले स्थितास्तस्य सर्वे देवाः सवासवाः । तिमेरास्यमनुप्राप्ता यथा मत्स्या महार्णवे ॥ २९ ॥ ते संमन्त्र्य ततो देवा मदस्यास्यसमीपगाः । अब्रुवन् सहिताः शक्रं प्रणमास्मै द्विजातये ॥ ३० ॥ अश्विभ्यां सह सोमञ्च पिबामो विगतज्वराः । ततः स प्रणतः शक्रश्चकार च्यवनस्य तत् ॥ ३१ ॥ च्यवनः कृतवानेतावश्विनौ सोमपायिनौ । ततः प्रत्याहरत् कर्म्म मदञ्च

व्यभजन्मुनिः ॥ ३२ ॥ अचेषु मृगयायाञ्च पाने स्त्रीषु च वीर्य्य-
वान् । एतैर्द्दोषैर्नरा राजन् चयं यान्ति न संशयः ॥ ३३ ॥
तस्मादेतान्नरो नित्यं दूरतः परिवर्ज्जयेत् । एतत्ते च्यवनस्यापि
कर्म्म राजन् प्रकीर्त्तितम् ॥ ३४ ॥ ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वं चत्रियं
ब्राह्मणादरम् ॥ ३५ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि दानधर्म्मे पव-
नार्ज्जुनसम्वादे षट्पञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

भीष्म उवाच । तूष्णीमासीदर्ज्जुनस्तु पवनस्त्वब्रवीत् पुनः ।
शृणु मे ब्राह्मणेष्वेव मुख्यं कर्म्म जनाधिप ॥ १ ॥ मदस्यास्यमनु-
प्राप्ता यदा सेन्द्रा दिवौकसः । तदैव च्यवनेनेह हृता तेषां वसु-
न्धरा ॥ २ ॥ उभौ लोकौ हृतौ मत्वा ते देवा दुःखिता भृशम् ।
शोकार्त्ताश्च महात्मानो ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ ३ ॥

देवा ऊचुः । मदास्यव्यतिषिक्तानामस्माकं लोकपूजित ।
च्यवनेन हृता भूमिः कपैश्चैव दिवं प्रभो ॥ ४ ॥

ब्रह्मोवाच । गच्छध्वं शरणं विप्रानाशु सेन्द्रा दिवौकसः ।
प्रसाद्य तानुभौ लोकाववाप्स्यथ यथा पुरा ॥ ५ ॥ ते ययुः शरणं
विप्रानूचुस्ते कान् जयामहे । इत्युक्तास्ते द्विजान् प्राह्जयतेह
कपानिति ॥ ६ ॥ भूगतान् हि विजेतारो वयमित्यब्रुवन् द्विजाः ।
ततः कर्म्म समारब्धं ब्राह्मणैः कपनाशनम् । तच्छ्रुत्वा प्रेषितो
दूतो ब्राह्मणेभ्यो धनी कपैः ॥ ७ ॥ भूगतान् ब्राह्मणानाह
धनी कपवचो यथा । भवद्भिः सदृशाः सर्व्वे कपाः किमिह वर्त्तते
॥ ८ ॥ सर्व्वे वेदविदः प्राज्ञाः सर्व्वे च क्रतुयाजिनः । सर्व्वे सत्य-
व्रताश्चैव सर्व्वे तुल्या महर्षिभिः ॥ ९ ॥ श्रीश्चैव रमते तेषु धारयन्ति
श्रियञ्च ते । वृथा दारान्न गच्छन्ति वृथा मांसं न भुञ्जते ॥ १० ॥

दीप्तमग्निं जुह्वति च गुरूणां वचने स्थिताः । सर्वे च नियतात्मानो बालानां संविभागिनः ॥ ११ ॥ उपेत्य शनकैर्यान्ति न सेवन्ति रजस्वलाम् । स्वर्गतिञ्चैव गच्छन्ति तथैव शुभकर्म्मिणः ॥ १२ ॥ अभुक्तवत्सु नाश्नन्ति गर्भिणीवृद्धकादिषु । पूर्वाह्णेषु न दीव्यन्ति दिवा चैव न शेरते ॥ १३ ॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्युक्तान् कथं कपान् । विजेष्यथ निवर्त्तध्वं निवृत्तानां शुभं हि वः ॥ १४ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः । कपान् वयं विजेष्यामो ये देवास्ते वयं स्मृताः । तस्मादवध्याः कपास्माकं धनिन्या हि यथागतम् ॥ १५ ॥ धनी गत्वा कपानाह न वो विप्राः प्रियङ्कराः । गृहीत्वास्त्राण्यतो विप्रान् कपाः सर्वे समाद्रवन् ॥ १६ ॥ समुदग्रध्वजान् दृष्ट्वा कपान् सर्वे द्विजातयः । व्यसृजन् ज्वलितानग्नीन् कपानां प्राणनाशनान् ॥ १७ ॥ ब्रह्मसृष्टा हव्यभुजः कपान् हत्वा सनातनाः । नभसीव यथाभ्राणि व्यराजन्त नराधिप ॥ १८ ॥ हत्वा वै दानवान् देवाः सर्वे संभूय संयुगे । ते नाभ्यजानन् हि तदा ब्राह्मणैर्निहतान् कपान् ॥ १९ ॥ अथागम्य महातेजा नारदोऽकथयद्विभो । यथा हता महाभागैस्तेजसा ब्राह्मणैः कपाः ॥ २० ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा प्रीताः सर्वे दिवौकसः । प्रशशंसुर्द्विजांश्चापि ब्राह्मणानांश्च यशस्विनः ॥ २१ ॥ तेषां तेजस्तथा वीर्य्यं देवानां ववृधे ततः । अवाप्नुवंश्चामरत्वं त्रिषु लोकेषु पूजितम् ॥ २२ ॥ इत्युक्तवचनं वायुमर्जुनः प्रत्युवाच ह । प्रतिपूज्य महाबाहो यत्तच्छृणु नराधिप ॥ २३ ॥

अर्जुन उवाच । जीवाम्यहं ब्राह्मणार्थं सर्वथा सततं प्रभो । ब्रह्मण्यो ब्राह्मणेभ्यश्च प्रणमामि च नित्यशः ॥ २४ ॥ दत्तात्रेयप्रसादाच्च मया प्राप्तमिदं बलम् । लोके च परमा कीर्त्तिर्धर्म्मश्च चरितो महान् ॥ २५ ॥ अहो ब्राह्मणकर्म्माणि मया मारुत तत्त्वतः । त्वया प्रोक्तानि कार्त्स्न्येन श्रुतानि प्रयतेन च ॥ २६ ॥

वायुरुवाच । ब्राह्मणान् चत्रधर्म्मेण पालयस्वेन्द्रियाणि च ।
भृगुभ्यस्ते भयं घोरं तत्तु कालाद्भविष्यति ॥ २७ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि दानधर्म्मे पवनार्जुनसंवादे सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्राह्मणानर्चसे राजन् सततं संशितव्रतान् । कन्नु कर्म्मोदयं दृष्ट्वा तानर्चसि जनाधिप ॥ १ ॥ कां वा ब्राह्मणपूजायां दृष्ट्वा व्युष्टिं महाव्रत । तानर्चसि महाबाहो सर्वमेतद्वदस्व मे ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । एष ते केशवः सर्वमाख्यास्यति महामतिः । व्युष्टिं ब्राह्मणपूजायां दृष्टव्युष्टिर्महाव्रतः ॥ ३ ॥ बलं श्रोत्रे वाङ्मनश्चक्षुषी च ज्ञानं तथा सविशुद्धं ममाद्य । देहन्यासो नातिचिरान्मतो मे न चातितूर्णं सविता प्रयाति ॥ ४ ॥ उक्ता धर्मा ये पुराणे महान्तो राजन् विप्राणां चत्रियाणां विशाञ्च । तथा शूद्राणां धर्म्ममुपासते च शेषं कृष्णादुपासते च शेषं कृष्णादुपशिक्षस्व पार्थ ॥ ५ ॥ अहं ह्येनं वेद्मि तत्त्वेन कृष्णं योऽयं हि यच्चास्य बलं पुराणम् । अमेयात्मा केशवः कौरवेन्द्र सोऽयं धर्मं रक्षति संशयेषु ॥ ६ ॥ कृष्णः पृथ्वीमसृजत् खं दिवञ्च कृष्णस्य देहान्मेदिनी सम्बभूव । वराहोऽयं भीमबलः पुराणः सपर्वतान् व्यसृजद्वै दिशश्च ॥ ७॥ अस्य चाधोऽथान्तरीक्षं दिवञ्च दिशश्चतस्रो विदिशश्चतस्रः । सृष्टिस्तथैवेयमनुप्रसूता स निर्म्ममे विश्वमिदं पुराणम् ॥ ८ ॥ अस्य नाभ्यां पुष्करं संप्रसूतं यत्रोत्पन्नः स्वयमेवामितौजाः । येन छिन्नं यत्तमः पार्थ घोरं यत्तत्तिष्ठत्यर्णवं तर्ज्जयानम् ॥ ९ ॥ कृते युगे धर्म्म आसीत् समग्रस्त्रेताकाले ज्ञानमनुप्रपन्नः । बलन्त्वासीद्द्वापरे पार्थ कृष्णः कलावधर्म्मः क्षिति-

सेवाजगाम ॥ १० ॥ स एव पूर्वं निजघान दैत्यान् स पूर्वदेवश्च बभूव सम्राट् । स भूतानां भावनो भूतभव्यः स विश्वस्यास्य जगतश्चाभिगोप्ता ॥ ११ ॥ यदा धर्मो ग्लाति वंशे सुराणां तदा कृष्णो जायते मानुषेषु । धर्मे स्थित्वा स तु वै भावितात्मा परांश्च लोकानपरांश्च याति ॥ १२ ॥ त्याज्यांस्त्यक्त्वा चासुराणां वधाय कार्य्याकार्य्ये कारणञ्चैव पार्थ । कृतं करिष्यत् क्रियते च देवो राहुं सोमं विद्धि च शक्रमेनम् ॥ १३ ॥ स विश्वकर्मा स हि विश्वरूपः स विश्वभुग्विश्वसृग्विजिच्च । स शूलभृच्छोणितभृत् करालस्तं कर्म्मभिर्विदितं वै स्तुवन्ति ॥ १४ ॥ तं गन्धर्वाणा-मप्सरसाञ्च नित्यमुपतिष्ठन्ते विबुधानां शतानि । तं राक्षसा-श्चापरिसंवदन्ति रायस्पोषः स विजिगीषुरेकः ॥ १५ ॥ तमध्वरे शंसितारस्तुवन्ति रथान्तरे सामगाश्च स्तुवन्ति । तं ब्राह्मणा ब्रह्म-मन्त्रैः स्तुवन्ति तस्मै हविरध्वर्य्यवः कल्पयन्ति ॥ १६ ॥ तं घोषार्थं गोर्भिरिन्द्राः स्तुवन्ति स चापीशो भारतैकः पशूनाम् । स पौराणीं ब्रह्मगुहां प्रविष्टो महीसत्रं भारताग्रे ददर्श ॥ १७ ॥ स चैव गामुज्जहाराग्र्यकर्मा विक्षोभ्य दैत्यानसुरांश्च सर्वान् । तस्य भक्ष्यान् विविधान् वेदयन्ति तमेवाजौ वाहनं वेदयन्ति ॥ १८ ॥ तन्तस्यारीक्षं पृथिवी दिवञ्च सर्वं वशे तिष्ठति शाश्वतस्य । स कुम्भरेतः ससृजे सुराणां यत्रोत्पन्नमृषिमाहुर्वशिष्ठम् ॥ १९ ॥ स मातरिश्वा विभुरश्ववाजी स रश्मिवान् सविता चादिदेवः । तेनासुरा विजिताः सर्व एव तद्विक्रान्तैर्विजितानीह त्रीणि ॥ २० ॥ स देवानां मानुषाणां पितॄणां तमेवाहुर्य्यज्ञविदां वितानम् । स एव कालं विभजन्नुदेति तस्योत्तरं दक्षिणञ्चायने द्वे ॥ २१ ॥ तस्यै-वोर्द्धं तिर्य्यगधश्चरन्ति गभस्तयो मेदिनीं भासयन्तः । तं ब्राह्मणा वेदविदो जुषन्ति तस्यादित्यो भासमुपयुज्य भाति ॥ २२ ॥ स मासि मास्यध्वरकृद्विधत्ते तमध्वरे वेदविदः पठन्ति । स एवोक्त-

चक्रमिदं त्रिनाभि सप्ताश्वयुक्तं वहते वै त्रिधाम ॥ २३ ॥ महा-
तेजाः सर्वगः सर्वसिंहः कृष्णो लोकान् धारयते यथैकः । हंसं
तमोघ्नञ्च तमेव वीर कृष्णं सदा पार्थ कर्त्तारमेहि ॥ २४ ॥ य
एकदा कक्षगतो महात्मा तुष्टो विभुः खाण्डवे धूमकेतुः । स
राक्षसानुरगांश्चावजित्य सर्वत्रगः सर्वमग्नौ जुहोति ॥ २५ ॥ स
एव पार्थाय श्वेतमश्वं प्रायच्छत् स एवाश्वानथ सर्वांश्चकार । स
बन्धुरस्तस्य रथस्त्रिचक्रस्त्रिवृच्छिरास्त्रिमिरश्च त्रिनाभिः ॥ २६ ॥ स
विहायो व्यदधात् पद्मनाभिः न निर्म्ममे गां दिवमन्तरीक्षम् ।
सोऽरण्यानि व्यसृजत् पर्वतांश्च हृषीकेशोऽमितदीप्ताग्नितेजाः ॥२७॥
अलङ्घयद्वै सरितो जिघांसन् शक्रं वज्रं प्रहरन्तं निरास । स
महेन्द्रः स्तूयते वै महाध्वरे विप्रैरेको ऋक्सहस्रैः पुराणैः ॥ २८॥
दुर्वासा वै तेन नान्येन शक्यो गृहे राजन् वासयितुं महौजाः ।
तमेवाहुर्ऋषिमेकं पुराणं स विश्वकृद्विदधात्यात्मभावात् ॥ २९ ॥
देवांश्च यो वेदयतेऽधिदेवो विधींश्च यश्चाश्रयते पुराणान् । कामे
वेदे लौकिके यत् फलञ्च विष्वक्सेनः सर्वमेतत् प्रतीहि ॥ ३० ॥
ज्योतींषि शुक्लानि हि सर्वलोके त्रयो लोका लोकपालास्त्रयश्च ।
त्रयोऽग्नयो व्याहृतयश्च तिस्रः सर्वे देवा देवकीपुत्र एव ॥ ३१ ॥
सम्वत्सरः स ऋतुः सोऽर्द्धमासः सोऽहोरात्रः स कला वै स काष्ठाः ।
मात्रा मुहूर्त्ताश्च लवाः क्षणाश्च विष्वक्सेनः सर्वमेतत् प्रतीहि ॥३२॥
चन्द्रादित्यौ ग्रहनक्षत्रताराः सर्वाणि पर्वाण्यथ पौर्णमासम् ।
नक्षत्रयोगा ऋतवश्च पार्थ विष्वक्सेनात् सर्वमेतत् प्रसूतम् ॥ ३३ ॥
रुद्रादित्या वसवोऽथाश्विनौ च साध्याश्च विश्वे मरुतां गणाश्च ।
प्रजापतिर्देवमाता दितिश्च सर्वे कृष्णादृषयश्चैव सप्त ॥ ३४ ॥ वायु-
र्भूत्वा विक्षिपते च विश्वमग्निर्भूत्वा दहते विश्वरूपः । आपो भूत्वा
मज्जयते च सर्वं ब्रह्मा भूत्वा सृजते सर्वसङ्घान् ॥ ३५ ॥ वेद्यञ्च
यद्वेदयते च वेदां विधिश्च यश्चाश्रयते विधेयम् । धर्मे च वेदे च

यते च सर्वं चराचरं केशवं त्वं प्रतीहि ॥ ३६ ॥ ज्योतिर्भूतः परमोऽसौ पुरस्तात् प्रकाशते यत् प्रभया विश्वरूपः । अपः सृष्ट्वा सर्वभूतात्मयोनिः पुराकरोत् सर्वमेवाथ विश्वम् ॥ ३७ ॥ ऋतू-नुत्पातान् विविधान्यद्भुतानि मेघान् विद्युत् सर्वमैरावतञ्च । सर्वं कृत्स्नं स्थावरं जङ्गमञ्च विश्वात्मानं विष्णुमेनं प्रतीहि ॥ ३८ ॥ विश्वावासं निर्गुणं वासुदेवं सङ्कर्षणं जीवभूतं वदन्ति । ततः प्रद्युम्नमनिरुद्धञ्चतुर्थमाज्ञापयतत्यात्मयोनिर्म्महात्मा ॥ ३९ ॥ स पञ्चधा पञ्चजनोपपन्नं सञ्चोदयन् विश्वमिदं सिसृक्षुः । ततश्चकारावनिमारुतौ च खं ज्योतिरापश्च तथैव पार्थ ॥ ४० ॥ स स्थावरं जङ्गमञ्चैवमेतच्चतुर्विधं लोकमिमञ्च कृत्वा । ततो भूमिं व्यदधात् पञ्चबीजां द्यौः पृथिव्यां धास्यति भूरि वारि ॥ ४१ ॥ तेन विश्वं कृतमेतद्धि राजन् स जीवयत्यात्मनैवात्मयोनिः । ततो देवानसुरान्मानवांश्च लोकानृषींश्चापि पितॄन् प्रजाश्च ॥ ४२ ॥ समासेन विधिवत् प्राणिलोकान् सर्वान् सदा भूतपतिः सिसृक्षुः । शुभाशुभं स्थावरं जङ्गमञ्च विष्वक्सेनात् सर्वमेतत् प्रतीहि ॥ ४३ ॥ यद्वर्त्तते यच्च भविष्यतीह सर्वं ह्येतत् केशवं त्वं प्रतीहि । मृत्युश्चैव प्राणिनामन्तकाले साक्षात् कृष्णः शाश्वतो धर्म्मवाहः । भूतञ्च यच्चेह न विद्म किञ्चिद्विष्वक्सेनः सर्वमेतत् प्रतीहि ॥ ४४ ॥ यत् प्रशस्तञ्च लोकेषु पुण्यं यच्च शुभाशुभम् । तत् सर्वं केशवोऽचिन्त्यो विपरीतमतः परम् ॥ ४५ ॥ एतादृशः केशवोऽतश्च भूयो नारायणः परमश्चाव्ययश्च । मध्याद्यन्तस्य जगतस्तस्थुषश्च संवुभूषतां प्रभवश्चाव्ययश्च ॥ ४६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि दानधर्मे भगवन्माहात्म्यकथने अष्टपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। ब्रूहि ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं त्वं मधुसूदन। वेत्ता त्वमस्य चार्थस्य वेद त्वां हि पितामहः ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच। शृणुष्वावहितो राजन् द्विजानां भरतर्षभ। यथातत्त्वेन वदतो गुणान् वै कुरुसत्तम ॥ २ ॥ द्वारवत्यां समासीनं पुरा मां कुरुनन्दन। प्रद्युम्नः परिपप्रच्छ ब्राह्मणैः परिकोपितः ॥ ३ ॥ किं फलं ब्राह्मणेष्वस्ति पूजायां मधुसूदन। ईश्वरत्वं कुतस्तेषामिहैव च परत्र च ॥ ४ ॥ सदा द्विजातीन् संपूज्य किं फलं तत्र मानद। एतद्ब्रूहि स्फुटं सर्वं सुमहान् संशयोऽत्र मे ॥ ५ ॥ इत्युक्ते वचने तस्मिन् प्रद्युम्नेन तथा त्वहम्। प्रत्यब्रुवं महाराज यत्तच्छृणु समाहितः ॥ ६ ॥ व्युष्टिं ब्राह्मणपूजायां रौक्मिणेय निबोध मे। त्रिवर्गे चापवर्गे च यशः श्रीरोगशान्तिषु ॥ ७ ॥ देवता पितृपूजासु सन्तोष्याश्चैव नो द्विजाः। एते हि सोमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः ॥ ८ ॥ अस्मिंल्लोके रौक्मिणेय तथामुष्मिंश्च पुत्रक। ब्राह्मणप्रभवं सौम्यं न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ९ ॥ ब्राह्मणप्रतिपूजायामायुः कीर्त्तिर्यशो बलम्। लोका लोकेश्वराश्चैव सर्वे ब्राह्मणपूजकाः ॥ १० ॥ तत् कथं वै नाद्रियेयमीश्वरोऽस्मीति पुत्रक। मा ते मन्युर्महाबाहो भवत्वत्र द्विजान् प्रति ॥ ११ ॥ ब्राह्मणा हि महद्भूतमस्मिंल्लोके परत्र च। भस्म कुर्य्युर्जगदिदं क्रुद्धाः प्रत्यक्षदर्शिनः ॥ १२ ॥ अन्यानपि सृजेयुश्च लोकाँल्लोकेश्वरांस्तथा। कथं तेषु न वर्त्तेरन् सम्यग्ज्ञानाः सुतेजसः ॥ १३ ॥ अवसन्मे गृहे तात ब्राह्मणो हरिपिङ्गलः। चीरवासा बिल्वदण्डी दीर्घश्मश्रुः कृशो महान् ॥ १४ ॥ दीर्घेभ्यश्च मनुष्येभ्यः प्रमाणादधिको भुवि। सर्वान् सञ्चरते लोकान् ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ १५ ॥ इमां गाथां गायमानश्चत्वरेषु सभासु च। दुर्वाससं वासयेत् को ब्राह्मणं सत्कृतं गृहे ॥ १६ ॥ रोषणः सर्वभूतानां सूक्ष्मेऽप्यपकृते कृते। परिभाषाञ्च मे श्रुत्वा

को नु दद्यात् प्रतिश्रयम् ॥ १७ ॥ यो मां कश्चिद्वासयीत न स मां कोपयेदिति । यस्मान्नाद्रियते कश्चित्ततोऽहं समवासयम् ॥ १८ ॥ स स्म भुङ्क्ते सहस्राणां बहूनामन्नमेकदा । एकदा स्वल्पकं भुङ्क्ते न चैवैति पुनर्गृहान् ॥ १९ ॥ अकस्माच्च प्रहसति तथाकस्मात् प्ररोदिति । न चास्य वयसा तुल्यः पृथिव्यामभवत्तदा ॥२०॥ अथ स्वावसथं गत्वा स शय्यास्तरणानि च । कन्याश्चालङ्कृता दग्ध्वा ततो व्यपगतः पुनः ॥ २१ ॥ अथ मामब्रवीद्भूयः स मुनिः संशितव्रतः । कृष्ण पायसमिच्छामि भोक्तुमित्येव सत्वरः ॥ २२ ॥ तदैव तु मया तस्य चित्तज्ञेन गृहे जनः । सर्वाण्यन्नानि पानानि भक्ष्याश्चोच्चावचास्तथा ॥ २३ ॥ भवन्तु सत्कृतानीह पूर्वमेव प्रचोदितः । ततोऽहं ज्वलमानं वै पायसं प्रत्यवेदयम् ॥ २४ ॥ तं भुक्त्वैव तु स क्षिप्रं ततो वचनमब्रवीत् । क्षिप्रमङ्गानि लिम्पस्व पायसेनेति स स्म ह ॥ २५ ॥ अविमृश्यैव च ततः कृतवानस्मि तत्तथा । तेनोच्छिष्टेन गात्राणि शिरश्चैवाभ्यमृक्षयम् ॥ २६ ॥ स ददर्श तदाभ्याशे मातरन्ते शुभाननाम् । तामपि स्मयमानः स पायसेनाभ्यलेपयत् ॥ २७ ॥ मुनिः पायसदिग्धाङ्गीं रथे तूर्णमयोजयत् । तमारुह्य रथञ्चैव निर्ययौ च गृहान्मम ॥ २८ ॥ अग्निवर्णो ज्वलन् धीमान् स द्विजो रथधुर्य्यवत् । प्रतोदेनात्तदहालां रुक्मिणीं मम पश्यतः ॥ २९ ॥ न च मे स्तोकमप्यासीद्दुःखमीर्ष्याकृतं तदा । तथा स राजमार्गेण महता निर्ययौ बहिः ॥ ३० ॥ तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्य्यं दाशार्हा जातमन्यवः । तत्राजल्पन् मिथः केचित् समाभाष्य परस्परम् ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणा एव जायेरन् नान्यो वर्णः कथञ्चन । को ह्येनं रथमास्थाय जीवेदन्यः पुमानिह ॥ ३२ ॥ आशीविषविषं तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णतरो द्विजः । ब्रह्माशीविषदग्धस्य नास्ति कश्चित् चिकित्सकः ॥ ३३ ॥ तस्मिन् व्रजति दुर्द्धर्षे प्रास्खलद्रुक्मिणी पथि । तन्नामर्षयत श्रीमां-

स्ततस्तर्थमचोदयत् ॥ ३४ ॥ ततः परमसंक्रुद्धो रथात् प्रस्कन्द्य स द्विजः । पदातिरुत्पथेनैव प्राद्रवद्दक्षिणामुखः ॥ ३५ ॥ तमुत्पथेन धावन्तमन्वधावं द्विजोत्तमम् । तथैव पयसा दिग्धः प्रसीद भगवन्निति ॥ ३६ ॥ ततो विलोक्य तेजस्वी ब्राह्मणो मामुवाच ह । जितः क्रोधस्त्वया कृष्ण प्रकृत्यैव महाभुज ॥ ३७ ॥ न तेऽपराधमिह वै दृष्टवानस्मि सुव्रत । प्रीतोऽस्मि तव गोविन्द वृणु कामान् यथेप्सितान् ॥ ३८ ॥ प्रसन्नस्य च मे तात पश्य व्युष्टिं यथाविधि । यावद्देवमनुष्याणामन्ने भावो भविष्यति ॥३९॥ यथैवान्ने तथा तेषां त्वयि भावो भविष्यति । यावच्च पुण्या लोकेषु त्वयि कीर्त्तिर्भविष्यति ॥ ४० ॥ त्रिषु लोकेषु तावच्च वैशिष्ट्यं प्रतिपत्स्यसे । सुप्रियः सर्वलोकस्य भविष्यति जनार्द्दन ॥ ४१ ॥ यत्ते भिन्नञ्च दग्धञ्च यच्च किञ्चिद्विनाशितम् । सर्वं तथैव द्रष्टासि विशिष्टं वा जनार्द्दन ॥ ४२ ॥ यावदेतत् प्रलिप्तन्ते गात्रेषु मधुसूदन । ततो मृत्युभयं नास्ति यावदिच्छसि चाच्युत ॥ ४३ ॥ न तु पादतले लिप्ते कस्मात्ते पुत्रकाद्य वै । नैतन्मे प्रियमित्येव स मां प्रीतोऽब्रवीत्तदा । इत्युक्तोऽहं शरीरं स्वं ददर्श श्रीसमायुतम् ॥ ४४ ॥ रुक्मिणीञ्चाब्रवीत्प्रीतः सर्वस्त्रीणां वरं यशः । कीर्त्तिञ्चानुत्तमां लोके समवाप्स्यसि शोभने ॥ ४५ ॥ न त्वां जरा वा रोगाश्च वैवर्ण्यञ्चापि भाविनि । स्प्रक्ष्यन्ति पुण्यगन्धा च कृष्णमाराधयिष्यसि ॥ ४६ ॥ षोड़शानां सहस्राणां वधूनां केशवस्य ह । वरिष्ठा च सलोक्या च केशवस्य भविष्यसि ॥ ४७ ॥ तव मातरमित्युक्त्वा ततो मां पुनरब्रवीत् । प्रस्थित स महातेजा दुर्वासाग्निरिव ज्वलन् ॥ ४८ ॥ एषैव ते बुद्धिरस्तु ब्राह्मणान् प्रति केशव । इत्युक्त्वा स तदा विप्रस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४९ ॥ तस्मिन्नन्तर्हिते चाहमुपांशुव्रतमाचरम् । यत्किञ्चिद्ब्राह्मणो ब्रूयात् सर्वं कुर्य्यामिति प्रभो ॥ ५० ॥ एतद्व्रतमहं कृत्वा मात्रा

ते सह पुत्रक। ततः परमहृष्टात्मा प्राविशं गृहमेव च ॥ ५१ ॥ प्रविष्टे स्वगृहे सर्वमथ पश्यामि तन्नवम्। यद्भिन्नं यच्च वै दग्धं तेन विप्रेण पुत्रक ॥ ५२ ॥ ततोऽहं विस्मयं प्राप्तः सर्वं दृष्ट्वा नवं दृढ़म्। अपूजयञ्च मनसा रौक्मिणेय सदा द्विजान् ॥ ५३ ॥ इत्यहं रौक्मिणेयस्य पृच्छतो भरतर्षभ। माहात्म्यं द्विजमुख्यस्य सर्वमाख्यातवांस्तदा ॥ ५४ ॥ तथा त्वमपि कौन्तेय ब्राह्मणान् सततं प्रभो। पूजयस्व महाभागान् धनैर्गोभिश्च नित्यदा ॥ ५५ ॥ एवं व्युष्टिमहं प्राप्तो ब्राह्मणानां प्रसादजाम्। यच्च मामाह भीष्मस्तु तत् सत्यं भरतर्षभ ॥ ५६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मे दुर्वाससो भिक्षायां एकोनषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। दुर्वासः प्रसादात्ते यत्तदा मधुसूदन। अवाप्तमिह विज्ञानं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥ महाभाग्यञ्च यत्तस्य नामानि च महात्मनः। तत्त्वतो ज्ञातुमिच्छामि सर्वं मतिमतांवर ॥ २ ॥

वासुदेव उवाच। हन्त ते कीर्त्तयिष्यामि नमस्कृत्वा कपर्द्दिने। यदवाप्तं मया राजन् श्रेयो यच्चावर्ज्जितं यशः ॥ ३ ॥ प्रयतः प्रातरुत्थाय यदधीये विशाम्पते। प्राञ्जलिः शतरुद्रीयं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ४ ॥ प्रजापतिस्तत् ससृजे तपसोऽन्ते महातपाः। शङ्करस्त्वसृजत्तात प्रजाः स्थावरजङ्गमाः ॥ ५ ॥ नास्ति किञ्चित् परं भूतं महादेवाद्विशाम्पते। इह त्रिष्वपि लोकेषु भूतानां प्रवरो हि सः ॥ ६ ॥ न चैवोत्सहते स्थातुं कश्चिदग्रे महात्मनः। न हि भूतं समं तेन त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ७ ॥ गन्धेनापि हि

संग्रामे तस्य क्रुद्धस्य शत्रवः। विसंज्ञा हतभूयिष्ठा वेपन्ते च
पतन्ति च ॥ ८ ॥ घोरञ्च निनदं तस्य पर्जन्यनिनदोपमम्। श्रुत्वा
विशीर्य्येद्धृदयं देवानामपि संयुगे ॥ ९ ॥ यांश्च घोरेण रूपेण
पश्येत् क्रुद्धः पिनाकधृक्। न सुरा नासुरा लोके न गन्धर्वा न
पन्नगाः ॥ १० ॥ कुपिते सुखमेधन्ते तस्मिन्नपि गुहागताः। प्रजा-
पतेस्तु दक्षस्य यजतो वितते क्रतौ ॥ ११ ॥ विव्याध कुपितो
यज्ञं निर्भयस्तु भवस्तदा। धनुषा बाणमुत्सृज्य सघोषं विन-
नाद च ॥ १२ ॥ ते न शर्म्म कुतः शान्तिं विषादं लेभिरे सुराः।
विद्धे च सहसा यज्ञे कुपिते च महेश्वरे ॥ १३ ॥ तेन ज्यातल-
घोषेण सर्व्वे लोकाः समाकुलाः। बभूवुरवशाः पार्थ विषेदुश्च
सुरासुराः ॥ १४ ॥ आपश्चुक्षुभिरे चैव चकम्पे च वसुन्धरा।
व्यद्रवन् गिरयश्चापि द्यौः पफाल च सर्व्वशः ॥ १५ ॥ अन्धेन तमसा
लोकाः प्रावृता न चकाशिरे। प्रनष्टा ज्योतिषां भाश्च सह
सूर्य्येण भारत ॥ १६ ॥ भृशं भीतास्ततः शान्तिं चक्रुः स्वस्त्यय-
नानि च। ऋषयः सर्व्वभूतानामात्मनश्च हितैषिणः ॥ १७ ॥ ततः
सोऽभ्यद्रवद्देवान् रुद्रो रौद्रपराक्रमः। भगस्य नयने क्रुद्धः प्रहा-
रेण व्यशातयत् ॥ १८॥ पूषाणञ्चाभिदुद्राव पादेन च रुषान्वितः।
पुरोडाशं भक्षयतो दशनांश्च व्यशातयत् ॥ १९ ॥ ततः प्रणेमु-
र्देवास्ते वेपमानास्तु शङ्करम्। पुनश्च सन्दधे रुद्रो दीप्तं सुनि-
शितं शरम् ॥ २० ॥ रुद्रस्य विक्रमं दृष्ट्वा भीता देवाः सहर्षिभिः।
ततः प्रसादयामासुः सर्व्वे ते विबुधोत्तमाः ॥ २१ ॥ जेपुश्च शत-
रुद्रीयं देवाः कृताञ्जलिं तदा। संस्तूयमानस्त्रिदशैः प्रससाद
महेश्वरः ॥ २२ ॥ रुद्रस्य भागं यज्ञे च विशिष्टं ते त्वकल्पयन्।
भयेन त्रिदशा राजन् शरणञ्च प्रपेदिरे ॥ २३ ॥ तेन चैव हि
तुष्टेन स यज्ञः सन्धितोऽभवत्। यद्यच्चापहृतं तत्र तत्तथैव स
जीवयत् ॥ २४ ॥ असुराणां पुराण्यासंस्त्रीणि वीर्य्यवतां दिवि।

आयसं राजतञ्चैव सौवर्णमपि चापरम् ॥ २५ ॥ नाशकत्तानि मघवा भेत्तुं सर्वायुधैरपि । अथ सर्वे महारुद्रं जग्मुः शरणार्दिताः ॥ २६ ॥ तत ऊचुर्महात्मानो देवाः सर्वे समागताः । रुद्र रौद्रा भविष्यन्ति पशवः सर्वकर्मसु ॥ २७ ॥ जहि दैत्यान् सह पुरैर्लोकांस्त्रायस्व मानद । स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा कृत्वा विष्णुं शरोत्तमम् ॥ २८ ॥ शल्यमग्निं तथा कृत्वा पुङ्खं वैवस्वतं यमम् । वेदान् कृत्वा धनुः सर्वान् ज्याञ्च सावित्रीमुत्तमाम् ॥ २९॥ ब्रह्माणं सारथिं कृत्वा विनियुज्य च सर्वशः । त्रिपर्वणा त्रिशल्येन कालेन तानि बिभेद सः ॥ ३० ॥ शरेणादित्यवर्णेन कालाग्निसमतेजसा । तेऽसुराः सपुरास्तत्र दग्धा रुद्रेण भारत ॥ ३१ ॥ तञ्चैवाङ्कगतं दृष्ट्वा बालं पञ्चशिखं पुनः । उमा जिज्ञासमाना वै कोऽयमित्यब्रवीत्तदा ॥ ३२ ॥ असूयतश्च शक्रस्य वज्रेण प्रहरिष्यतः । सवज्रं स्तम्भयामास तं बाहुं परिघोपमम् ॥ ३३ ॥ न संबुबुधिरे चैनं देवास्ते भुवनेश्वरम् । सप्रजापतयः सर्वे तस्मिन् मुमुहुरीश्वरे ॥ ३४ ॥ ततो ध्यात्वा तु भगवान् ब्रह्मा तममितौजसम् । अयं श्रेष्ठ इति ज्ञात्वा ववन्दे तमुमापतिम् ॥ ३५ ॥ ततः प्रसादयामासुरुमां रुद्रञ्च ते सुराः । बभूव स तदा बाहुर्बलहन्तुर्यथा पुरा ॥ ३६ ॥ स चापि ब्राह्मणो भूत्वा दुर्वासा नाम वीर्य्यवान् । द्वारवत्यां मम गृहे चिरं कालमुपावसत् ॥ ३७ ॥ विप्रकारान् प्रयुङ्क्ते स्म सुबहून्मम वेश्मनि । तानुदारतया चाहं चक्षमे चातिदुःसहान् ॥ ३८ ॥ स वै रुद्रः स च शिवः सोऽग्निः सर्वः स सर्वजित् । स वै चेन्द्रश्च वायुश्च सोऽश्विनौ स च विद्युतः ॥ ३९ ॥ स चन्द्रमाः स चेशानः स सूर्य्यो वरुणश्च सः । स कालः सोऽन्तको मृत्युः स तमो रात्र्यहानि च ॥ ४० ॥ मासार्द्धमासऋतवः सन्ध्ये संवत्सरश्च सः । स धाता स विधाता च विश्वकर्मा स सर्ववित् ॥ ४१ ॥ नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव दिशोऽथ विदिशस्तथा । विश्व-

मूर्त्तिरमेयात्मा भगवानमरद्युतिः ॥ ४२ ॥ एकधा च द्विधा चैव बहुधा च स एव हि । शतधा सहस्रधा चैव तथा शतसहस्रशः ॥ ४३ ॥ ईदृशः स महादेवो भूयः स भगवानजः । न हि शक्या गुणा वक्तुमपि वर्षशतैरपि ॥ ४४ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि दानधर्म्मे ईश्वर-प्रशंसायां षष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६० ॥

वासुदेव उवाच । युधिष्ठिर महाबाहो महाभाग्यं महात्मनः । रुद्रस्य बहुरूपस्य बहुनाम्नो निबोध मे ॥ १ ॥ वदन्त्यग्निं महादेवं तथा स्थाणुं महेश्वरम् । एकाक्षं त्र्यम्बकञ्चैव विश्वरूपं शिवं तथा ॥ २ ॥ द्वे तनू तस्य देवस्य वेदज्ञा ब्राह्मणा विदुः । घोरामन्यां शिवामन्यां ते तनू बहुधा पुनः ॥ ३ ॥ उग्रा घोरा तनुर्या सा सोऽग्निर्विद्युत् स भास्करः । शिवा सौम्या च या तस्य धर्म्मस्त्वापोऽथ चन्द्रमाः ॥ ४ ॥ आत्मनोऽर्द्धन्तु तस्याग्निः सोमोऽर्द्धं पुनरुच्यते । ब्रह्मचर्य्यञ्चरत्येका शिवा यस्य तनुस्तथा ॥ ५ ॥ यास्य घोरतमा मूर्त्तिर्ज्जगत् संहरते तदा । ईश्वरत्वान्महत्वाच्च महेश्वर इति स्मृतः ॥ ६ ॥ यन्निर्द्दहति यत्तीक्ष्णो यदुग्रो यत् प्रतापवान् । मांसशोणितमज्जादो यत्ततो रुद्र उच्यते ॥ ७ ॥ देवानां सुमहान् यच्च यच्चास्य विषयो महान् । यच्च विश्वं महत् पाति महादेवस्ततः स्मृतः ॥ ८ ॥ धूम्ररूपञ्च यत्तस्य धूर्ज्जटीत्यत उच्यते । स मेधयति यन्नित्यं सर्वान् वै सर्वकर्म्मभिः ॥ ९ ॥ मनुष्याञ्छिवमन्विच्छंस्तस्मादेव शिवः स्मृतः । दहत्यूर्द्ध्वं स्थितो यच्च प्राणान्नृणां स्थिरश्च यत् ॥ १० ॥ स्थिरलिङ्गश्च यन्नित्यं तस्मात् स्थाणुरिति स्मृतः । यदस्य बहुधा रूपं भूतं भव्यं भवत्तथा ॥ ११ ॥ स्थावरं जङ्गमञ्चैव बहुरूपस्ततः स्मृतः ।

विश्वे देवाश्च यत्तस्मिन् विश्वरूपस्ततः स्मृतः ॥ १२॥ सहस्राक्षो-
ऽयुताक्षो वा सर्वतोऽक्षिमयोऽपि च । चक्षुषः प्रभवत्तेजो नास्त्यन्तो
यस्य चक्षुषाम् ॥ १३ ॥ सर्वथा यत् पशून् पाति तैश्च यद्रमते सह ।
तेषामधिपतिर्यच्च तस्मात् पशुपतिः स्मृतः ॥ १४ ॥ नित्यञ्च ब्रह्म-
चर्य्येण लिङ्गमस्य यदा स्थितम् । महयन्त्यस्य लोकाश्च प्रियं
ह्येतन्महात्मनः ॥ १५ ॥ विग्रहं पूजयेद्यो वै लिङ्गं वापि महा-
त्मनः । लिङ्गपूजयिता नित्यं महतीं श्रियमश्नुते ॥ १६ ॥ ऋषय-
श्चापि देवाश्च गन्धर्वाप्सरसस्तथा । लिङ्गमेवार्चयन्ति स्म यत्तदूर्द्ध्वं
समाश्रितम् ॥ १७ ॥ पूज्यमाने सदा तस्मिन् मोदते स महेश्वरः ।
सुखं ददाति प्रीतात्मा भक्तानां भक्तवत्सलः ॥ १८ ॥ एष एव
श्मशानेषु देवो वसति निर्द्दहन् । यजन्ते ये जनास्तत्र वीरस्थान-
निषेविणः ॥ १९ ॥ विषयस्थः शरीरेषु स मृत्युः प्राणिनामिह ।
स च वायुः शरीरेषु प्राणापानः शरीरिणाम् ॥ २० ॥ तस्य
रूपाणि घोराणि दीप्तानि च बहूनि च । लोके यान्यस्य पूज्यन्ते
विप्रास्तानि विदुर्बुधाः ॥ २१ ॥ नामधेयानि देवेषु बहून्यस्य
यथार्थवत् । निरुच्यन्ते बहुत्वाच्च कर्म्मभिश्चरितैस्तथा ॥ २२ ॥
वेदे चास्य विदुर्विप्राः शतरुद्रियमुत्तमम् । व्यासेनोक्तञ्च यच्चापि
उपस्थाने महात्मनः ॥ २३ ॥ प्रदाता सर्वलोकानां विश्वं चाप्यु-
च्यते महत् । ज्येष्ठभूतं वदन्त्येवं ब्राह्मणा ऋषयोऽपरे ॥ २४ ॥
प्रथमो ह्येष देवानां मुखादग्निमजीजनत् । ग्रहैर्बहुविधैः प्राणान्
संरुद्धानुत्सृजत्यपि ॥ २५ ॥ विमुञ्चति न पुण्यात्मा शरण्यः शर-
णागतान् । आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं वित्तं कामांश्च पुष्कलान् ॥ २६ ॥
स ददाति मनुष्येभ्यः स एवाक्षिपते पुनः । शक्रादिषु च देवेषु
तस्यैश्वर्य्यमिहोच्यते ॥ २७ ॥ स एव व्यापृतो नित्यं त्रैलोक्यस्य
शुभाशुभे । ऐश्वर्य्याच्चैव कामानामीश्वरः पुनरुच्यते ॥ २८ ॥
महेश्वरश्च लोकानां महतामीश्वरश्च सः । बहुभिर्विविधै रूपै-

विश्वं व्याप्तमिदं जगत्। तस्य देवस्य तद्वक्त्रं समुद्रे वड़वामुखम् ॥ २८ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि अनुशासनिकपर्व्वणि दानधर्म्मे ईश्वरप्रशंसायां एकषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्तवति वाक्यन्तु कृष्णे देवकिनन्दने। भीष्मं शान्तनवं भूयः पर्य्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ निर्णयो वा महाबुद्धे सर्वधर्म्मविदाम्वर। प्रत्यक्षमागमो वेति किन्तयोः कारणं भवेत् ॥ २ ॥

भीष्म उवाच। नास्त्यत्र संशयः कश्चिदिति मे वर्त्तते मतिः। शृणु वक्ष्यामि ते प्राज्ञ सम्यक् त्वमनुपृच्छसि। संशयः सुगमस्तत्र निर्णयस्तत्र दुर्गमः ॥ ३ ॥ दृष्टं श्रुतमचिन्त्यं हि यत्र संशयदर्शनम्। प्रत्यक्षं कारणं दृष्ट्वा हैतुकाः प्राज्ञमानिनः ॥ ४ ॥ नास्तीत्येवं व्यवस्यन्ति सत्यं संशयमेव च। तदयुक्तं व्यवस्यन्ति बालाः पण्डितमानिनः ॥ ५ ॥ अथ चेन्मन्यसे चैकं कारणं किं भवेदिति। शक्यं दीर्घेण कालेन युक्तेनातन्द्रितेन च ॥ ६ ॥ प्राणयात्रामनेकाञ्च जल्पमानेन भारत। तत्परेणैव नान्येन शक्यं ह्येतस्य दर्शनम् ॥ ७ ॥ हेतूनामन्तमासाद्य विपुलं ज्ञानमुत्तमम्। ज्योतिः सर्वस्य लोकस्य विपुलं प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥ न त्वेव गमनं राजन् हेतूनां गमनं तथा। अग्राह्यमनिबद्धञ्च वाचा सम्परिवर्ज्जयेत् ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। प्रत्यक्षं लोकतः सिद्धिर्लोकश्चागमपूर्वकः। शिष्टाचारो बहुविधस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १० ॥

भीष्म उवाच। धर्म्मस्य क्रियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः। संस्था च तैरपि कृता कालेन परिभिद्यते ॥ ११ ॥ अधर्मो धर्म्मरूपेण तृणैः कूप इवावृतः। ततस्तैर्भिद्यते वृत्तं शृणु चैव युधि-

ष्ठिर ॥ १२ ॥ अवृत्त्या ये तु भिन्दन्ति श्रुतित्यागपरायणाः। धर्म्मविद्वेषिणो मन्दा इत्युक्तास्तेषु संशयः ॥ १३ ॥ अतृप्यन्तस्तु साधूनां य एवागमबुद्धयः। परमित्येव सन्तुष्टास्तानुपास्व च पृच्छ च ॥ १४ ॥ कामार्थौ पृष्ठतः कृत्वा लोभमोहानुसारिणौ। धर्म्म इत्येव संबुद्धस्तानुपास्व च पृच्छ च ॥ १५ ॥ न तेषां भिद्यते वृत्तं यज्ञः स्वाध्यायकर्म्म च। आचारः कारणञ्चैव धर्म्मश्चैकस्त्रयं पुनः ॥ १६ ॥

युधिष्ठिर उवाच। पुनरेव हि मे बुद्धिः संशये परिमुह्यति। अपारे मार्गमाणस्य परं तीरमपश्यतः ॥ १७ ॥ वेदः प्रत्यक्षमाचारः प्रमाणन्तु त्रयं यदि। पृथक् त्वं लभ्यते चैषां धर्म्मश्चैकस्त्रयं कथम् ॥ १८ ॥

भीष्म उवाच। धर्म्मस्य क्रियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः। यद्येवं मन्यसे राजंस्त्रिधा धर्म्मविचारणा ॥ १९ ॥ एक एवेति जानीहि त्रिधा धर्म्मस्य दर्शनम्। पृथक्त्वेन च मे बुद्धिस्त्रयाणामपि वै तथा ॥ २० ॥ उक्तो मार्गस्त्रयाणान्तु तत्तथैव समाचर। जिज्ञासा न तु कर्त्तव्या धर्म्मस्य परितर्कणात् ॥ २१ ॥ सदैव भरतश्रेष्ठ मा ते भूदत्र संशयः। अन्धो जड़ इवाशङ्को यद्ब्रवीमि तदाचर ॥ २२॥ अहिंसा सत्यमक्रोधो दानमेतच्चतुष्टयम्। अजातशत्रो सेवस्व धर्म्म एष सनातनः ॥ २३ ॥ ब्राह्मणेषु च वृत्तिर्या पितृपैतामहोचिता। तमन्वेहि महाबाहो धर्म्मस्यैते हि देशिकाः ॥ २४ ॥ प्रमाणमप्रमाणं वै यः कुर्य्यादबुधो जनः। न स प्रमाणतामर्हेद्विवादजननो हि सः ॥ २५ ॥ ब्राह्मणानेव सेवस्व सत्कृत्य बहुमन्य च। एतेष्वेव त्विमे लोकाः कृत्स्ना इति निबोध तान् ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच। ये च धर्ममसूयन्त ये चैनं प्रत्युपासते। ब्रवीतु मे भवानेतत् क्व ते गच्छन्ति तादृशाः ॥ २७ ॥

भीष्म उवाच। रजसा तमसा चैव समवस्तीर्णचेतसः। नरकं प्रतिपद्यन्ते धर्म्मविद्वेषिणो जनाः॥ २८॥ ये तु धर्म्मं महाराज सततं पर्य्युपासते। सत्यार्जवपराः सन्तस्ते वै स्वर्गभुजो नराः ॥ २९॥ धर्म्म एव गतिस्तेषामाचार्य्योपासनाद्भवेत्। देवलोकं प्रपद्यन्ते ये धर्म्मं पर्य्युपासते॥ ३०॥ मनुष्या यदि वा देवाः शरीरमुपताप्य वै। धर्म्मिणः सुखमेधन्ते लोभद्वेषविवर्ज्जिताः॥३१॥ प्रथमं ब्राह्मणः पुत्रं धर्म्ममाहुर्मनीषिणः। धर्म्मिणः पर्य्युपासन्ते फलं पक्वमिवाशयम्॥ ३२॥

युधिष्ठिर उवाच। असतां कीदृशं रूपं साधवः किञ्च कुर्व्वते। ब्रवीतु मे भवानेतत् सन्तोऽसन्तश्च कीदृशाः॥ ३३॥

भीष्म उवाच। दुराचाराश्च दुर्द्धर्षा दुर्मुखाश्चाप्यसाधवः। साधवः शीलसम्पन्नाः शिष्टाचारस्य लक्षणम्॥ ३४॥ राजमार्गे गवांमध्ये धान्यमध्ये च धर्म्मिणः। नोपसेवन्ति राजेन्द्र सर्गं मूत्र-पुरीषयोः॥ ३५॥ पञ्चानामशनं दत्त्वा शेषमश्नन्ति साधवः। न जल्पन्ति च भुञ्जाना न निद्रान्त्यार्द्रपाणयः॥ ३६॥ चित्रभानु-मनड्वाहं देवं गोष्ठं चतुष्पथम्। ब्राह्मणं धार्म्मिकं वृद्धं ये कुर्व्वन्ति प्रदक्षिणम्॥ ३७॥ वृद्धानां भारतप्तानां स्त्रीणाञ्चक्रधरस्य च। ब्राह्मणानां गवां राज्ञां पन्थानं ददते च ये॥ ३८॥ अतिथीनाञ्च सर्व्वेषां प्रेष्याणां स्वजनस्य च। तथा शरणकामानां गोप्ता स्यात् स्वागतप्रदः॥ ३९॥ सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्म्मितम्। नान्तरा भोजनं दृष्टमुपवासविधिर्हि सः॥ ४०॥ होमकाले यथा वह्निः कालमेव प्रतीक्षते। ऋतुकाले तथा नारी ऋतुमेव प्रतीक्षते॥ ४१॥ नान्यदागच्छते यस्तु ब्रह्मचर्य्यन्तु तत् स्मृतम्। अमृतं ब्राह्मणा गाव इत्येतत्त्रयमेकतः॥ ४२॥ तस्माद्गोब्राह्मणं नित्यमर्च्चयेत यथाविधि। यजुषा संस्कृतं मांसमुपभुञ्जन्न दुष्यति ॥ ४३॥ पृष्ठमांसं वृथामांसं पुत्रमांसञ्च तत्समम्। स्वदेशे पर-

दिवे बाध्यति यं नोपवासयेत् ॥ ४४ ॥ कर्म्म वै सफलं कृत्वा गुरूणां प्रतिपादयेत् । गुरुभ्य आसनं देयमभिवाद्याभिपूज्य च ॥ ४५ ॥ गुरूनभ्यर्च्य वर्द्धन्ते आयुषा यशसा श्रिया । वृद्धान्नातिवदेज्जातु न च संप्रेषयेद्दिति ॥ ४६ ॥ नासीन स्यात् स्थितेष्वेवमायुरस्य न रिष्यते । न नग्नामीक्षते नारीं न नग्नान् पुरुषानपि ॥ ४७ ॥ मैथुनं सततं गुप्तमाहारञ्च समाचरेत् । तीर्थानां गुरवस्तीर्थं शौचानां हृदयं शुचि ॥ ४८ ॥ दर्शनानां परमं ज्ञानं सन्तोषः परमं सुखम् । सायं प्रातश्च वृद्धानां शृणुयात् पुष्कला गिरः ॥ ४९ ॥ श्रुतमाप्नोति हि नरः सततं वृद्धसेवया । स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ॥ ५० ॥ यच्छेद्वाङ्मनसी नित्यमिन्द्रियाणि तथैव च । संस्कृतं पायसञ्चैव यावकं कृशरं हविः ॥ ५१ ॥ अष्टकाः पितृदैवत्या ग्रहाणामभिपूजनम् । श्मश्रुकर्मणि मङ्गल्यं क्षुतानामभिवन्दनम् । व्याधितानाञ्च सर्वेषामायुषामभिनन्दनम् ॥ ५२ ॥ न जातु त्वमिति ब्रूयादापन्नोऽपि महत्तरम् । त्वङ्कारो वा वधो वेति विद्वत्सु न विशिष्यते ॥ ५३ ॥ अवराणां समानानां शिष्याणाञ्च समाचरेत् । पापमाचक्षते नित्यं हृदयं पापकर्मिणः ॥ ५४ ॥ ज्ञानपूर्वं विनश्यन्ति गूहमाना महाजने । ज्ञानपूर्वं कृतं कर्म्म छादयन्ते ह्यसाधवः ॥ ५५ ॥ न मां मनुष्याः पश्यन्ति न मां पश्यन्ति देवताः । पापेनापिहितः पापः पापमेवाभिजायते ॥ ५६ ॥ यथा वार्द्धुषिको वृद्धिं देहभेदे प्रतीक्षते । धर्म्मेण पिहितं पापं धर्म्ममेवाभिवर्द्धयेत् ॥ ५७ ॥ यथा लवणमम्भोऽभिप्लुतं प्रविलीयते । प्रायश्चित्तहतं पापं तथा सद्यः प्रणश्यति ॥ ५८ ॥ तस्मात् पापं न गूहेत गूहमानं विवर्द्धते । कृत्वा तु साधुष्वाख्येयं ते तत् प्रशमयन्त्युत ॥ ५९ ॥ आशया सञ्चितं द्रव्यं यत्काले नोपभुज्यते । अन्ये चैतत् प्रपद्यन्ते वियोगे तस्य देहिनः ॥ ६० ॥ मानसं सर्वभूतानां धर्म्ममाहुर्मनीषिणः । तस्मात्

सर्वाणि भूतानि धर्ममेव समासते ॥ ६१ ॥ एक एव चरेद्धर्मं न धर्मध्वजिको भवेत् । धर्मवाणिजका ह्येते ये धर्ममुपभुञ्जते ॥६२॥ अर्च्चेद्देवानदम्भेन सेवेतामायया गुरुम् । निधिं निदध्यात् पारत्र्यं यात्रार्थं दानशब्दितम् ॥ ६३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मे धर्मकथने द्विषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । नाभागधेयः प्राप्नोति धनं सुबलवानपि । भागधेयान्वितस्त्वर्थं कृशो बालश्च विन्दति ॥ १ ॥ नालाभकाले लभते प्रयत्नेऽपि कृते सति । लाभकालेऽप्रयत्नेन लभते विपुलं धनम् ॥ २ ॥ कृतयत्नाफलाश्चैव दृश्यन्ते शतशो नराः । अयत्नेनैधमानाश्च दृश्यन्ते बहवो जनाः ॥ ३ ॥ यदि यत्नो भवेन्मर्त्त्यः सद्यः फलमवाप्नुयात् । न विद्वान् विद्यया हीनं वृत्त्यर्थमुपसंश्रयेत् ॥ ४ ॥ नालभ्यं चोपलभ्येत नृणां भरतसत्तम । प्रयत्नं कृतवन्तोऽपि दृश्यन्ते ह्यफला नराः ॥ ५ ॥ मार्गन्नायशतैरर्थानमार्गश्चापरः सुखी । अकार्य्यमसकृत् कृत्वा दृश्यन्ते ह्यधना नराः ॥ ६ ॥ धनयुक्ताः स्वकर्म्मस्था दृश्यन्ते चापरेऽधनाः । अधीत्य नीतिशास्त्राणि नीतियुक्तो न दृश्यते ॥ ७ ॥ अनभिज्ञश्च साचिव्यं गमितः केन हेतुना । विद्यायुक्तो ह्यविद्यश्च धनवान् दुर्मतिस्तथा ॥ ८ ॥ यदि विद्यामुपाश्रित्य नरः सुखमवाप्नुयात् । न विद्वान् विद्यया हीनं वृत्त्यर्थमुपसंश्रयेत् ॥ ९ ॥ यथा पिपासां जयते पुरुषः प्राप्य वै जलम् । दृष्टार्थो विद्यया ह्येवं न विद्यां प्रजहेन्नरः ॥ १० ॥ नाप्राप्तकालो म्रियते विद्धः शरशतैरपि । तृणाग्रेणापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ ११ ॥

भीष्म उवाच । ईहमानैः समारम्भान् यदि नासादयेद्धनम् ।

उग्रं तपः समारोहेन्न ह्यनुप्तं प्ररोहति ॥ १२ ॥ दानेन भोगी भवति मेधावी वृद्धसेवया । अहिंसया च दीर्घायुरिति प्राहुर्मनीषिणः ॥ १३ ॥ तस्माद्दद्यान्न याचेत पूजयेद्धार्मिकानपि । सुभाषी प्रियकृच्छुद्धः सर्वसत्त्वाविहिंसकः ॥ १४ ॥ यदा प्रमाणं प्रसवः स्वभावश्च सुखासुखे । दंशकीटपिपीलानां स्थिरो भव युधिष्ठिर ॥ १५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मे नीति-
कथने त्रिषष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

भीष्म उवाच । कार्य्यते यच्च क्रियते सच्चासच्च कृताकृतम् । तत्राश्वसीत सत् कृत्वा असत् कृत्वा न विश्वसेत् ॥ १ ॥ काल एव सर्वकाले निग्रहानुग्रहौ ददत् । बुद्धिमाविश्य भूतानां धर्माधर्मौ प्रवर्त्तते ॥ २ ॥ यदा त्वस्य भवेद्बुद्धिर्धर्मार्थस्य प्रदर्शनात् । तदाश्वसीत धर्मात्मा दृढबुद्धिर्न विश्वसेत् ॥ ३ ॥ एतावन्मात्रमेतद्धि भूतानां प्राज्ञलक्षणम् । कालयुक्तो ह्युभयविच्छेषं युक्तं समाचरेत् ॥ ४ ॥ यथाप्युपस्थितैश्वर्य्याः प्रजायन्ते न राजसाः । एवमेवात्मनात्मानं पूजयन्तीह धार्मिकाः ॥ ५ ॥ न ह्यधर्म्मतया धर्मं दद्यात् कालः कथञ्चन । तस्माद्विशुद्धमात्मानं जानीयाद्धर्म्मचारिणम् ॥ ६ ॥ स्प्रष्टुमप्यसमर्थो हि ज्वलन्तमिव पावकम् । अधर्म्मः सन्ततो धर्मं कालेन परिरक्षितम् ॥ ७ ॥ कार्य्यावेतौ हि धर्मेण धर्मो हि विजयावहः । त्रयाणामपि लोकानामालोककरणं भवेत् ॥ ८ ॥ न तु कश्चिन्नयेत् प्राज्ञो गृहीत्वैव करे नरम् । उच्यमानस्तु धर्मेण सर्वलोकभयच्छले ॥ ९ ॥ शूद्रोऽहं नाधिकारो मे चातुराश्रम्यसेवने ।' इति विज्ञानमपरे नात्मन्युपदर्शयत्युत ॥१०॥ विशेषेण च वक्ष्यामि चातुर्वर्ण्यस्य तत्त्वतः । पञ्चभूतशरीराणां

सर्व्वेषां सहृशात्मनाम् ॥ ११ ॥ लोकधर्म्मं च धर्म्मं च विशेषकरणं कृतम् । यथैकत्वं पुनर्याति प्राणिनस्तत्र विस्तरः ॥ १२ ॥ अध्रुवो हि कथं लोकः स्मृतो धर्मः कथं ध्रुवः । यत्र कालो ध्रुवस्तात तत्र धर्मः सनातनः ॥ १३ ॥ सर्व्वेषां तुल्यदेहानां सर्व्वेषां सहृशात्मनाम् । कालो धर्म्मेण संयुक्तः शेष एव स्वयं गुरुः ॥ १४ ॥ एवं सति न दोषोऽस्ति भूतानां धर्मसेवने । तिर्य्यग्योनावपि सतां लोक एव-मतो गुरुः ॥ १५ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि दानधर्म्मे धर्म-कथने चतुःषष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

वैशम्पायन उवाच । शरतल्पगतं भीष्मं पाण्डवोऽथ कुरूद्वहः । युधिष्ठिरो हितं प्रेप्सुरपृच्छत् कल्मषापहम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किं श्रेयः पुरुषस्येह किं कुर्व्वन् सुख-मेधते । विपाप्मा तु भवेत् केन किं वा कल्मषनाशनम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत्र शुश्रूषमाणाय नृपः शान्तनवस्तदा । दैववंशं यथान्यायमाचष्ट पुरुषर्षभ ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । अयं दैवतवंशो वै ऋषिवंशसमन्वितः । त्रि-सन्ध्यं पठितः पुत्र कल्मषापहरः परः ॥ ४ ॥ यदह्ना कुरुते पापमिन्द्रियैः पुरुषश्चरन् । बुद्धिपूर्व्वमबुद्धिर्व्वा रात्रौ यच्चापि सन्ध्ययोः ॥ ५ ॥ मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः कीर्त्तयन् वै शुचिः सदा । नान्धो न वधिरः काले कुरुते स्वस्तिमान् सदा ॥ ६ ॥ तिर्य्यग्योनिं न गच्छेच्च नरकं सङ्कराणि च । न च दुःखभयं तस्य मरणे न स मुह्यते ॥ ७ ॥ देवासुरगुरुर्द्देवः सर्व्वभूतनमस्कृतः । अचिन्त्यो-ऽथाप्यनिर्द्देश्यः सर्व्वप्राणो ह्ययोनिजः ॥ ८ ॥ पितामहो जगन्नाथः सावित्री ब्रह्मणः सती । वेदभूरथ कर्त्ता च विष्णुर्नारायणः

प्रभुः ॥ ९ ॥ उमापतिर्विरूपाक्षः स्कन्दः सेनापतिस्तथा । विशाखो हुतभुग्वायुश्चन्द्रादित्यौ प्रभाकरौ ॥ १० ॥ शक्रः शचीपतिर्देवो यमो धूमोर्णया सह । वरुणः सह गौर्य्या च सहर्द्धा च धनेश्वरः ॥ ११ ॥ सौम्या गौः सुरभिर्देवी विश्रवाश्च महानृषिः । सङ्कल्पः सागरो गङ्गा स्रवन्त्योऽथ मरुद्गणाः ॥ १२ ॥ वालखिल्यास्तपःसिद्धाः कृष्णद्वैपायनस्तथा । नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसुर्हहा हुहुः ॥ १३ ॥ तुम्बुरुश्चित्रसेनश्च देवदूतश्च विश्रुतः । देवकन्या महाभागा दिव्याश्चाप्सरसाङ्गणाः ॥ १४ ॥ उर्वशी मेनका रम्भा मिश्रकेशी ह्यलम्बुषा । विश्वाची च घृताची च पञ्चचूडा तिलोत्तमा ॥ १५ ॥ आदित्या वसवो रुद्राः साश्विनः पितरोऽपि च । धर्मः श्रुतं तपो दीक्षा व्यवसायः पितामहः ॥१६॥ शर्वर्य्यो दिवसाश्चैव मारीचः कश्यपस्तथा । शुक्रो वृहस्पतिर्भौमो बुधो राहुः शनैश्चरः ॥ १७ ॥ नक्षत्राण्यृतवश्चैव मासाः पक्षाः सवत्सराः । वैनतेयाः समुद्राश्च कद्रुजाः पन्नगास्तथा ॥ १८ ॥ शतद्रुश्च विपाशा च चन्द्रभागा सरस्वती । सिन्धुश्च देविका चैव प्रभासं पुष्कराणि च ॥ १९ ॥ गङ्गा महानदी वेणा कावेरी नर्मदा तथा । कुलंपुना विशल्या च करतोयाम्बुवाहिनी ॥ २० ॥ सरयूर्गण्डकी चैव लोहितश्च महानदः । ताम्रारुणा वेत्रवती पर्णाशा गौतमी तथा ॥ २१ ॥ गोदावरी च वेण्वा च कृष्णवेणा तथा द्विजा । दृषद्वती च कावेरी वङ्क्षुर्मन्दाकिनी तथा ॥ २२ ॥ प्रयागञ्च प्रभासञ्च पुण्यं नैमिषमेव च । तच्च विश्वेश्वरस्थानं यत्तद्धि विमलं सरः ॥ २३ ॥ पुण्यतीर्थेषु कलिलं कुरुक्षेत्रं प्रकीर्त्तितम् । सिन्धूत्तमस्तपो दानं जम्बूमार्गमथापि च ॥ २४ ॥ हिरण्वती वितस्ता च तथा प्लक्षवती नदी । वेदस्मृतिर्वेदवती मालवाथाश्ववत्यपि ॥२५॥ भूमिभागास्तथा पुण्या गङ्गाद्वारमथापि च । ऋषिकुल्यास्तथा मेध्या नदी चित्रवहा तथा ॥ २६॥ चर्मण्वती नदी पुण्या कौशिकी

यमुना तथा । नदी भीमरथी चैव बाहुदा च महानदी ॥ २७ ॥ माहेन्द्रवाणी त्रिदिवा नीलिका च सरस्वती । नन्दा चापरनन्दा च तथा तीर्थमहाह्रदः ॥ २८ ॥ गया च फल्गुतीर्थञ्च धर्मारण्यं सुरैर्वृतम् । तथा देवनदी पुण्या सरश्च ब्रह्मनिर्म्मितम् ॥ २९ ॥ पुण्यं त्रिलोकविख्यातं सर्वपापहरं शिवम् । हिमवान् पर्वतश्चैव दिव्यौषधिसमन्वितः ॥ ३० ॥ विन्ध्यो धातुविचित्राङ्गस्तीर्थवानो-षधान्वितः । मेरुर्महेन्द्रो मलयः श्वेतश्च रजतान्वितः ॥ ३१ ॥ शृङ्गवान्मन्दरो नीलो निषधो दर्दुरस्तथा । चित्रकूटोऽञ्जनाभश्च पर्वतो गन्धमादनः ॥ ३२ ॥ पुण्यः सोमगिरिश्चैव तथैवान्ये मही-धराः । दिशश्च विदिशश्चैव क्षितिः सर्वे महीरुहाः ॥ ३३ ॥ विश्वेदेवा नभश्चैव नक्षत्राणि ग्रहास्तथा । पान्तु नः सततं देवाः कीर्त्तिताकीर्त्तिता मया ॥ ३४ ॥ कीर्त्तयानो नरो ह्येतान् मुच्यते सर्वकिल्बिषैः । स्तुवंश्च प्रतिनन्दंश्च मुच्यते सर्वतो भयात् ॥ ३५ ॥ सर्वसङ्करपापेभ्यो देवतास्तवनन्दकः । देवतानन्तरं विप्रांस्तपः सिद्धांस्तपोधिकान् ॥ ३६ ॥ कीर्त्तितान् कीर्त्तयिष्यामि सर्वपाप-प्रमोचनान् । यवक्रीतोऽथ रैभ्यश्च कक्षीवानौशिजस्तथा ॥ ३७ ॥ भृग्वङ्गिरास्तथा कण्वो मेधातिथिरथ प्रभुः । वर्हो च गुणसम्पन्नः प्राचीं दिशमुपाश्रिताः ॥ ३८ ॥ भद्रान्दिशं महाभागा उल्मुचुः प्रमुचुस्तथा । मुमुचुश्च महाभागाः स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्य्यवान् ॥ ३९ ॥ मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथागस्त्यः प्रतापवान् । दृढायुरोर्द्ध्ववाहुश्च विश्रुतावृषिसत्तमौ ॥ ४० ॥ पश्चिमां दिशमाश्रित्य य एधन्ते निबोध तान् । उषङ्गुः सह सोदर्य्यैः परिव्याधश्च वीर्य्यवान् ॥४१॥ ऋषिर्दीर्घतमाश्चैव गौतमः काश्यपस्तथा । एकतश्च द्वितश्चैव त्रित-श्चैव महानृषिः ॥ ४२ ॥ अत्रेः पुत्रश्च धर्मात्मा तथा सारस्वतः प्रभुः । उत्तरां दिशमाश्राय य एधन्ते निबोध तान् ॥ ४३ ॥ अत्रिर्वसिष्ठः शक्तिश्च पाराशर्य्यश्च वीर्य्यवान् । विश्वामित्रो भर-

हाजो जमदग्निस्तथैव च ॥ ४४ ॥ ऋचीकपुत्रो रामश्च ऋषि-
रौद्दालकिस्तथा । श्वेतकेतुः कोहलश्च विपुलो देवलस्तथा ॥४५॥
देवशर्मा च धौम्यश्च हस्तिकाश्यप एव च । लोमशो नाचिकेतश्च
लोमहर्षण एव च ॥ ४६ ॥ ऋषिरुग्रश्रवाश्चैव भार्गवश्च्यवन-
स्तथा । एष वै समवायश्च ऋषिवेदसमन्वितः ॥ ४७ ॥ आद्यः
प्रकीर्त्तितो राजन् सर्वपापप्रमोचनः । नृगो ययातिर्नहुषो यदुः
पूरुश्च वीर्य्यवान् ॥ ४८ ॥ सगरो धुन्धुमारोऽथ दिलीपश्च प्रताप-
वान् । कृशाश्वो यौवनाश्वश्च चित्राश्वः सत्यवांस्तथा ॥ ४९ ॥
दुष्मन्तो भरतश्चैव चक्रवर्त्ती महामनाः । यवनो जनकश्चैव तथा
धृष्टरथो नृपः ॥ ५० ॥ रघुर्नरवरश्चैव तथा दशरथो नृपः ।
रामो राक्षसहा वीरः शशविन्दुर्भगीरथः ॥ ५१ ॥ हरिश्चन्द्रो
मरुत्तश्च तथा दृढरथो नृपः । महोदयो ह्यलर्कश्च ऐलश्चैव नरा-
धिपः ॥ ५२ ॥ करन्धमो नरश्रेष्ठः काश्मीरश्च नराधिपः । दक्षो-
ऽम्बरीषः कुकुरो रैवतश्च महायशाः । कुरुः सम्वरणश्चैव मान्धाता
सत्यविक्रमः ॥५३॥ मुचकुन्दश्च राजर्षिर्जह्नुर्जाह्नविसेवितः । आदि-
राजः पृथुर्वैण्यो मित्रभानुः प्रियङ्करः ॥५४॥ त्रसद्दस्युस्तथा राजा
श्वेतो राजर्षिसत्तमः । महाभिषश्च विख्यातो निमी राजा तथा-
ष्टकः ॥ ५५ ॥ आयुः क्षुपश्च राजर्षिः कक्षेयुश्च नराधिपः ।
प्रतर्द्दनो दिवोदासः सुदासः कोशलेश्वरः ॥ ५६ ॥ ऐलो नलश्च
राजर्षिर्मनुश्चैव प्रजापतिः । हविध्रश्च पृषध्रश्च प्रतीपः शान्तनु-
स्तथा ॥ ५७ ॥ अजः प्राचीनवर्हिश्च तथेक्ष्वाकुर्महायशाः । अन-
रण्यो नरपतिर्जानुजङ्घस्तथैव च । कक्षसेनश्च राजर्षिर्ये चान्ये
नानुकीर्त्तिताः ॥ ५८ ॥ कल्यमुत्थाय यो नित्यं सन्ध्ये द्वेऽस्त-
मयोदये । पठेच्छुचिरनावृत्तः स धर्मफलभाग्भवेत् ॥ ५९ ॥
देवा देवर्षयश्चैव स्तुता राजर्षयस्तथा । पुष्टिमायुर्यशः स्वर्गं
विधास्यन्ति ममेश्वराः ॥ ६० ॥ मा विघ्नं मा च मे पापं मा च

मे परिपन्थिनः। ध्रुवो जयो मे नित्यं स्यात् परत्र च शुभा गतिः ॥ ६१ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मे वंशानुकीर्त्तने पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

जनमेजय उवाच। शरतल्पगते भीष्मे कौरवाणां धुरन्धरे। शयाने वीरशयने पाण्डवैः समुपस्थिते ॥ १ ॥ युधिष्ठिरो महाप्राज्ञो मम पूर्वपितामहः। धर्माणामागमं श्रुत्वा विदित्वा सर्वसंशयान् ॥ २ ॥ दानानाञ्च विधिं श्रुत्वा छिन्नधर्मार्थसंशयः। यदन्यदकरोद्विप्र तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। अभूत्मुहूर्त्तं स्तिमितं सर्वं तद्राजमण्डलम्। तूष्णीम्भूते ततस्तस्मिन् पटे चित्रमिवार्पितम् ॥ ४ ॥ मुहूर्त्तमिव च ध्यात्वा व्यासः सत्यवतीसुतः। नृपं शयानं गाङ्गेयमिदमाह वचस्तदा ॥ ५ ॥ राजन् प्रकृतिमापन्नः कुरुराजो युधिष्ठिरः। सहितो भ्रातृभिः सर्वैः पार्थिवैश्चानुयायिभिः ॥ ६ ॥ उपास्ते त्वां नरव्याघ्र सह कृष्णेन धीमता। तमिमं पुरयानाय समनुज्ञातुमर्हसि ॥ ७ ॥ एवमुक्तो भगवता व्यासेन पृथिवीपतिः। युधिष्ठिरं सहामात्यमनुजज्ञे नदीसुतः ॥ ८ ॥ उवाच चैनं मधुरं नृपं शान्तनवो नृपः। प्रविशस्व पुरीं राजन् व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ९ ॥ यजस्व विविधैर्यज्ञैर्बह्वन्नैश्चाप्तदक्षिणैः। ययातिरिव राजेन्द्र श्रद्धादमपुरःसरः ॥ १० ॥ क्षत्रधर्मरतः पार्थ पितॄन्देवांश्च तर्पय। श्रेयसा योक्ष्यसे चैव व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥११॥ रञ्जयस्व प्रजाः सर्वाः प्रकृतीः परिशान्त्वय। सुहृदः फलसत्कारैरर्चयस्व यथार्हतः ॥ १२ ॥ अनु त्वां तात जीवन्तु मित्राणि सुहृदस्तथा। चैत्यस्थाने स्थितं वृक्षं फलवन्तमिव द्विजाः ॥ १३ ॥

आगन्तव्यञ्च भवता समये मम पार्थिव । विनिवृत्ते दिनकरे प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥ १४ ॥ तथेत्युक्त्वा तु कौन्तेयः सोऽभिवाद्य पितामहम् । प्रययौ सपरीवारो नगरं नागसाह्वयम् ॥ १५ ॥ धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गान्धारीञ्च पतिव्रताम् । सहितैर्ऋषिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः केशवेन च ॥ १६ ॥ पौरजानपदैश्चैव मन्त्रिभिश्चैव पार्थिव । प्रविवेश कुरुश्रेष्ठः पुरं वारणसाह्वयम् ॥ १७ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि दानधर्म्मे भीष्मानुज्ञायां षट्षष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

समाप्तञ्चेदमानुशासनिकं पर्व्व ।

॥ अथ स्वर्गारोहणिकं पर्व्व ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कुन्तीसुतो राजा पौरजानपदं जनम् । पूजयित्वा यथान्यायमनुजज्ञे गृहान् प्रति ॥ १ ॥ सान्त्वयामास नारीश्च हतवीरा हतेश्वराः । विपुलैरर्थदानैश्च तदा पाण्डुसुतो नृपः ॥ २ ॥ सोऽभिषिक्तो महाप्राज्ञः प्राप्य राज्यं युधिष्ठिरः । उपस्थाप्य नरश्रेष्ठः सर्व्वाः सुप्रकृतीस्तदा ॥ ३ ॥ द्विजेभ्यो बलमुख्येभ्यो नैगमेभ्यश्च नित्यशः । प्रतिगृह्याशिषो मुख्यास्तथा धर्मभृताम्वरः ॥ ४ ॥ उषित्वा शर्व्वरीः श्रीमान् पञ्चाशन्नगरोत्तमे । समयं कौरवाग्रस्य सस्मार पुरुषर्षभः ॥ ५ ॥ स निर्ययौ गजपुराद्याजकैः परिवारितः । दृष्ट्वा निवृत्तमादित्यं प्रवृत्तञ्चोत्तरायणम् ॥ ६ ॥ घृतं माल्यञ्च गन्धांश्च क्षौमाणि च युधिष्ठिरः । चन्दनागुरुमुख्यानि तथाकालीयकान्यपि ॥ ७ ॥ प्रस्थाप्य पूर्व्वं कौन्तेयो भीष्मसंस्करणाय वै । माल्यानि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च ॥ ८ ॥ धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गान्धा-

रौञ्च यशस्विनीम्। मातरञ्च पृथां धीमान् भ्रातृंश्च पुरुषर्षभः
॥ ९ ॥ जनार्द्दनेनानुगतो विदुरेण च धीमता। युयुत्सुना च
कौरव्यो युयुधानेन वा विभो ॥ १० ॥ महता राजयोग्येन परि-
वारेण संवृतः। स्तूयमानो महातेजा भीष्मस्याग्नीननुव्रजन् ॥११॥
निश्चक्राम पुरात्तस्माद्यथा देवपतिस्तथा। आससाद कुरुक्षेत्रे
तथा शान्तनवं नृपः ॥ १२ ॥ उपास्यमानं व्यासेन पाराशर्य्येण
धीमता। नारदेन च राजर्षे देवलेनासितेन च ॥ १३ ॥ हत-
शिष्टैर्नृपैश्चान्यैर्नानादेशसमागतैः। रक्षिभिश्च महात्मानं रक्ष्य-
माणं समन्ततः ॥ १४ ॥ शयानं वीरशयने ददर्श नृपतिस्तथा।
ततो रथादवातीर्य्य भ्रातृभिः सह धर्मराट् ॥ १५ ॥ अभिवाद्याथ
कौरव्यं पितामहमरिन्दमम्। द्वैपायनादीन् विप्रांश्च तैश्च प्रत्यभि-
नन्दितः ॥ १६ ॥ ऋत्विग्भिर्ब्रह्मकल्पैश्च भ्रातृभिश्च सहाच्युतः।
आसाद्य शरतल्पस्थमृषिभिः परिवारितम् ॥ १७ ॥ अब्रवी-
द्भरतश्रेष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः। भ्रातृभिः सह कौरव्य शयानं
निम्नगासुतम् ॥ १८ ॥ युधिष्ठिरोऽहं नृपते नमस्ते जाह्नवीसुत।
शृणोषि चेन्महाबाहो ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १९ ॥ प्राप्तोऽस्मि
समये राजन्नग्नीनादाय ते विभो। आचार्य्या ब्राह्मणाश्चैव ऋत्विजो
भ्रातरश्च मे ॥ २० ॥ पुत्रश्च ते महातेजा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः।
उपस्थितः सहामात्यो वासुदेवश्च वीर्य्यवान् ॥ २१ ॥ हतशिष्टाश्च
राजानः सर्व्वे च कुरुजाङ्गलाः। तान् पश्य कुरुशार्दूल समुन्मील्य
च लोचने ॥ २२ ॥ यच्चेह किञ्चित् कर्त्तव्यं तत्सर्वं प्रापितं मया।
यथोक्तं भवता काले सर्वमेव च तत्कृतम् ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु गाङ्गेयः कुन्तीपुत्रेण धीमता।
ददर्श भरतान् सर्व्वान् संस्थितान् परिवार्य्य तम् ॥ २४ ॥ ततश्च
बलवान् भीष्मः प्रगृह्य विपुलं भुजम्। उद्यन्मेघस्वरो वाग्मी
काले वचनमब्रवीत् ॥ २५ ॥ दिष्ट्या प्राप्तोऽसि कौन्तेय सहामात्यो

युधिष्ठिर । परिवृत्तो हि भगवान् सहस्रांशुर्दिवाकरः ॥ २६ ॥ अष्टपञ्चाशतं रात्र्यः शयानस्याद्य मे गताः । शरेषु निशिताग्रेषु यथा वर्षशतं तथा ॥ २७ ॥ माघोऽयं समनुप्राप्तो मासः सौम्यो युधिष्ठिर । त्रिभागशेषः पक्षोऽयं शुक्लो भवितुमर्हति ॥ २८ ॥ एवमुक्त्वा तु गाङ्गेयो धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् । धृतराष्ट्रमथामन्त्र्य काले वचनमब्रवीत् ॥ २९ ॥

भीष्म उवाच । राजन् विदितधर्मोऽसि सुनिर्णीतार्थसंशयः । बहुश्रुता हि ते विप्रा बहवः पर्य्युपासिताः ॥ ३० ॥ वेदशास्त्राणि सूक्ष्माणि धर्मांश्च मनुजेश्वर । वेदांश्च चतुरः सर्वान्निखिलेनानुबुध्यसे ॥ ३१ ॥ न शोचितव्यं कौरव्य भवितव्यं हि तत्तथा । श्रुतं देवरहस्यन्ते कृष्णद्वैपायनादपि ॥ ३२ ॥ यथा पाण्डोः सुता राजंस्तथैव तव धर्मतः । तान् पालय स्थितो धर्मे गुरुशुश्रूषणे रतान् ॥ ३३ ॥ धर्मराजो हि शुद्धात्मा निदेशे स्थास्यति तव । आनृशंस्यपरं ह्येनं जानामि गुरुवत्सलम् ॥ ३४ ॥ तव पुत्रा दुरात्मानः क्रोधलोभपरायणाः । ईर्षाभिभूता दुर्वृत्तास्तान्न शोचितुमर्हसि ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्त्वा वचनं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् । वासुदेवं महाबाहुमभ्यभाषत कौरवः ॥ ३६ ॥

भीष्म उवाच । भगवन् देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत । त्रिविक्रम नमस्तेऽस्तु शङ्खचक्रगदाधर ॥ ३७ ॥ वासुदेवो हिरण्यात्मा पुरुषः सविता विराट् । जीवभूतोऽनुरूपस्त्वं परमात्मा सनातनः ॥ ३८ ॥ त्वद्भक्तस्त्वद्गतमनाः सदारस्यापरिग्रहः । त्रायस्व पुण्डरीकाक्ष पुरुषोत्तम नित्यशः ॥ ३९ ॥ अनुजानीहि मां कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम । रक्ष्यास्ते पाण्डवेया भवान् येषां परायणम् ॥ ४० ॥ उक्तवानस्मि दुर्बुद्धिं मन्दं दुर्य्योधनं पुरा । यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ४१ ॥ वासुदेवेन तीर्थेन

एव संसाम्य पाण्डवैः । सन्धानस्य परः कालस्त्वेति च पुनः पुनः ॥ ४२ ॥ न च मे तद्वचो मूढः कृतवान् स तु मन्दधीः । घातयित्वेह पृथिवीं ततः स निधनं गतः ॥ ४३ ॥ त्वान्तु जानाम्यहं देवं पुराणमृषिसत्तमम् । नरेण सहितं देव वदर्य्यां सुचिरोषितम् ॥ ४४ ॥ यथा मे नारदः प्राह व्यासश्च सुमहातपाः । नरनारायणावेतौ सम्भूतौ मनुजेष्विति ॥ ४५ ॥ स मां त्वमनुजानीहि कृष्ण मोक्ष्ये कलेवरम् । त्वयाहं समनुज्ञातो गच्छेयं परमां गतिम् ॥ ४६ ॥

वासुदेव उवाच । अनुजानामि भीष्म त्वां वसून् प्राप्नुहि पार्थिव । न तेऽस्ति वृजिनं किञ्चिदिह लोके महाद्युते ॥ ४७ ॥ पितृभक्तोऽसि राजर्षे मार्कण्डेय इवापरः । तेन मृत्युस्तव वशे स्थितो भृत्य इवानतः ॥ ४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु गाङ्गेयः पाण्डवानिदमब्रवीत् । धृतराष्ट्रमुखांश्चापि सर्वांश्च सुहृदांस्तथा ॥ ४९ ॥ प्राणानुत्स्रष्टुमिच्छामि तत्रानुज्ञातुमर्हथ । सत्येषु यतितव्यं वः सत्यं हि परमं बलम् ॥ ५० ॥ आनृशंस्यपरैर्भाव्यं सदैव नियतात्मभिः । ब्रह्मण्यैर्धर्म्मशीलैश्च तपोनित्यैश्च भारताः ॥ ५१ ॥ इत्युक्त्वा सुहृदः सर्वान् संपरिष्वज्य चैव हि । पुनरेवाब्रवीद्धीमान् युधिष्ठिरमिदं वचः ॥ ५२ ॥ ब्राह्मणाश्चैव ते नित्यं प्राज्ञाश्चैव विशेषतः । आचार्य्या ऋत्विजश्चैव पूजनीया जनाधिप ॥ ५३ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि स्वर्गारोहणिकपर्व्वणि दानधर्म्मे भीष्मप्रार्थनायां सप्तषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा कुरून् सर्वान् भीष्मः शान्तनवस्तदा । तूष्णीं बभूव कौरव्य स मुहूर्त्तमरिन्दम ॥ १ ॥ धार-

यामास चात्मानं धारणासु यथाक्रमम्। तस्योर्ध्वमगमन् प्राणाः सन्निरुद्धा महात्मनः ॥ २ ॥ यद्यमुञ्चति गात्राणां स शान्तनुसुतस्तदा। तत्तद्विशल्यमभवद्योगयुक्तस्य वै क्रमात् ॥ ३ ॥ क्षणेन प्रेक्षतां तेषां विशल्यः सोऽभवत्तदा। तद्दृष्ट्वा विस्मिताः सर्वे वासुदेवपुरोगमाः। सहितैर्मुनिभिः सर्वैस्तथा व्यासादिभिर्नृप ॥ ५ ॥ सन्निरुद्धस्तु तेनात्मा सर्वेष्वायतनेषु वै। जगाम भित्त्वा मूर्द्धानं दिवमभ्युत्पपात च ॥ ६ ॥ देवदुन्दुभिनादश्च पुष्पवर्षैः सहाभवत्। सिद्धा ब्रह्मर्षयश्चैव साधुसाध्विति हर्षिताः ॥ ७ ॥ महोल्केव च भीष्मस्य मूर्द्धदेशाज्जनाधिप। निःसृत्याकाशमाविश्य क्षणेनान्तरधीयत ॥ ८ ॥ एवं स राजशार्दूल नृपः शान्तनवस्तदा। समयुज्यत कालेन भरतानां कुलोद्वहः ॥ ९ ॥ ततस्त्वादाय दारूणि गन्धांश्च विविधान् बहून्। चितां चक्रुर्महात्मानः पाण्डवा विदुरस्तथा ॥ १० ॥ युयुत्सुश्चापि कौरव्यं प्रेक्षकास्त्वितरेऽभवन्। युधिष्ठिरश्च गाङ्गेयं विदुरश्च महामतिः ॥ ११ ॥ छादयामासतुरुभौ क्षौमैर्माल्यैश्च कौरवम्। धारयामास तस्याथ युयुत्सुश्छत्रमुत्तमम् ॥ १२ ॥ चामरव्यजने शुभ्रे भीमसेनार्जुनावुभौ। उष्णीषे पर्यगृह्णीतां माद्रीपुत्रावुभावपि ॥१३॥ युधिष्ठिरश्च सहितो धृतराष्ट्रश्च पादतः। स्त्रियः कौरवनाथस्य भीष्मं कुरुकुलोद्वहम्। तालवृन्तान्युपादाय पर्यवीजन्त सर्वशः ॥ १४ ॥ ततोऽस्य विधिवच्चक्रुः पितृमेधं महात्मनः। यजनं बहुशश्चाग्नौ जगुः सामानि सामगाः ॥ १५ ॥ ततश्चन्दनकाष्ठैश्च तथा कालीयकैरपि। कालागुरुप्रभृतिभिर्गन्धैश्चोच्चावचैरपि ॥ १६ ॥ समवच्छाद्य गाङ्गेयं संप्रज्वाल्य हुताशनम्। अपसव्यमकुर्वन्त धृतराष्ट्रमुखास्थिताम् ॥ १७ ॥ संस्कृत्य च कुरुश्रेष्ठं गाङ्गेयं कुरुसत्तमाः। जग्मुर्भागीरथीं पुण्यामृषि-

जुष्टां कुरुद्वहाः ॥ १८ ॥ अनुगम्यमाना व्यासेन नारदेनासितेन च । कृष्णेन भरतस्त्रीभिर्ये च पौराः समागताः ॥ १९ ॥ उदकञ्चक्रिरे चैव गाङ्गेयस्य महात्मनः । विधिवद्भरतश्रेष्ठ स च सर्वो जनस्तदा ॥ २० ॥ ततो भागीरथी देवी तनयस्योदके कृते । उत्थाय सलिलात्तस्माद्रुदती शोकविह्वला ॥ २१ ॥ परिदेवयती तत्र कौरवानभ्यभाषत । निबोधत यथावृत्तमुच्यमानं मयानघाः ॥ २२ ॥ राजवृत्तेन सम्पन्नः प्रज्ञयाभिजनेन च । सत्कर्त्ता कुरुवृद्धानां पितृभक्तो महाव्रतः ॥ २३ ॥ जामदग्न्येन रामेण यः पुरा न पराजितः । दिव्यैरस्त्रैर्महावीर्य्यैः स हतोऽद्य शिखण्डिना ॥ २४ ॥ अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम पार्थिवाः । अपश्यन्ताः प्रियं पुत्रं यन्न दीर्य्यति मेद्य वै ॥ २५ ॥ समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिपुर्य्यां स्वयम्वरे । विजित्यैकरथेनैव कन्यास्तायं जहार ह ॥ २६ ॥ यस्य नास्ति बले तुल्यः पृथिव्यामपि कश्चन । हतं शिखण्डिना श्रुत्वा न विदीर्य्यति मे मनः ॥ २७ ॥ जामदग्न्यः कुरुक्षेत्रे युधि येन महात्मना । पीड़ितो नातियत्नेन स हतोऽद्य शिखण्डिना ॥ २८ ॥ एवम्विधं बहु तदा विलपन्तीं महानदीम् । आश्वासयामास तदा साम्ना दामोदरो विभुः ॥ २९ ॥ समाश्वसिहि भद्रे त्वं माशुचः प्रियदर्शने । गतः स परमं लोकं तव पुत्रो न संशयः ॥ ३० ॥ वसुरेष महातेजाः शापदोषेण शोभने । मानुषत्वमनुप्राप्तो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ ३१ ॥ स एष क्षत्रधर्म्मेण युध्यमानो रणाजिरे । धनञ्जयेन निहतो नैष देवि शिखण्डिना ॥ ३२ ॥ भीष्मं हि कुरुशार्दूलमुद्यतेषुं महारणे । न शक्तः संयुगे हन्तुं साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ३३ ॥ स्वच्छन्दतस्तव सुतो गतः स्वर्गं शुभानने । न शक्ता विनिहन्तुं वै रणे तं सर्वदेवताः ॥ ३४ ॥ तस्मात्त्वा देवि गङ्गे त्वं शोचस्व कुरुनन्दनम् । वसुरेष गतो देवि पुत्रस्ते विज्वरा भव ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्ता सा तु कृष्णेन व्यासेन च सरि-
द्वरा। त्यक्त्वा शोकं महाराज प्रकृतिं प्राप जाह्नवी ॥ ३६ ॥
सत्कृत्य ते तां सरितं तदा कृष्णमुखा नृप। अनुज्ञातास्तया सर्वे
न्यवर्त्तन्त जनाधिप ॥ ३७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि स्वर्गारोहणिकपर्वणि दानधर्मे भीष्म-
स्वर्गारोहणे अष्टषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

समाप्तोऽयं स्वर्गारोहणिकं पर्व।

समाप्तञ्चेदमनुशासनपर्व।

श्रीमहाभारतम्।

अश्वमेधपर्व्व।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत्॥

वैशम्पायन उवाच। कृतोदकन्तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः। पुरस्कृत्य महाबाहुरुत्तताराकुलेन्द्रियः॥ १॥ उत्तीर्य्य तु महाबाहुर्बाष्पव्याकुललोचनः। पपात तीरे गङ्गाया व्याधविद्ध इव द्विपः॥ २॥ तं सीदमानं जग्राह भीमः कृष्णेन चोदितः। मैवमित्यब्रवीच्चैनं कृष्णः परबलार्द्दनः॥ ३॥ तमार्त्तं पतितं भूमौ श्वसन्तञ्च पुनः पुनः। ददृशुः पाण्डवा राजन् धर्म्मपुत्रं युधिष्ठिरम्॥ ४॥ तं दृष्ट्वा दीनमनसं गतसत्त्वं नरेश्वरम्। भूयः शोकसमाविष्टाः पाण्डवाः समुपाविशन्॥ ५॥ राजा तु धृतराष्ट्रश्च पुत्रशोकाभिपीड़ितः। वाक्यमाह महाबुद्धिः प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरम्॥ ६॥ उत्तिष्ठ कुरुशार्दूल कुरु कार्य्यमनन्तरम्। क्षात्रधर्म्मेण कौन्तेय जितेयमवनी त्वया॥ ७॥ तां भुङ्क्ष्व भ्रातृभिः सार्द्धं सुहृद्भिश्च जनेश्वरः। न शोचितव्यं पश्यामि त्वया धर्म्मभृताम्वर॥ ८॥ शोचितव्यं मया चैव गान्धार्य्या च महीपते। ययोः पुत्रशतं नष्टं स्वप्नलब्धं यथा धनम्॥ ९॥ अश्रुत्वा हितकामस्य विदुरस्य महात्मनः। वाक्यानि सुमहार्थानि परि-

तप्यामि दुर्म्मतिः ॥ १० ॥ उक्तवान् विदुरो यन्मां धर्मात्मा दिव्यदर्शनः । दुर्य्योधनापराधेन कुलन्ते विनशिष्यति ॥ ११ ॥ स्वस्ति चेदिच्छसि राजन् कुलस्य कुरु मे वचः । त्यज्यतामेष दुष्टात्मा मन्दो राजा सुयोधनः ॥ १२ ॥ कर्णश्च शकुनिश्चैव नैनं पश्यतु कर्हिचित् । द्यूतसङ्घातमप्येषामप्रवादेन वारय ॥ १३ ॥ अभिषिचय राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् । स पालयिष्यति वशी धर्म्मेण पृथिवीमिमाम् ॥ १४ ॥ अथ नेच्छसि राजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । मेधीभूतः स्वयं राज्यं प्रतिगृह्णीष्व पार्थिव ॥ १५ ॥ समं सर्व्वेषु भूतेषु वर्त्तमानं नराधिप । अनुजीवन्तु सर्व्वे त्वां ज्ञातयो ज्ञातिबर्द्धन ॥ १६ ॥ एवं ब्रुवति कौन्तेय विदुरे दीर्घदर्शिनि । दुर्य्योधनमहं पापमन्ववर्त्तं वृथामतिः ॥ १७ ॥ अश्रुत्वा तस्य धीरस्य वाक्यानि मधुराण्यहम् । फलं प्राप्य महद्दुःखं निमग्नः शोकसागरे ॥ १८ ॥ वृद्धौ हि तेऽस्वपितरौ पश्य तौ दुःखितौ नृप । न शोचितव्यं भवता पश्यामीह जनाधिप ॥ १९ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि आश्वमेधिकपर्व्वणि
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु राज्ञा स धृतराष्ट्रेण धीमता । तूष्णीम्बभूव मेधावी तमुवाचाथ केशवः ॥ १ ॥ अतीव मनसा शोकः क्रियमाणो जनाधिप । सन्तापयति वै तस्य पूर्व्वप्रेतान् पितामहान् ॥ २ ॥ यजस्व विविधैर्यज्ञैर्विविधैराप्तदक्षिणैः । देवांस्तर्पय सोमेन स्वधया च पितॄनपि ॥ ३ ॥ अतिथीनन्नपानेन कामैरन्यैरकिञ्चनान् । त्वद्विधस्य महाबुद्धेर्नैतद्योपपद्यते ॥ ४ ॥ विदितं वेदितव्यं ते कर्त्तव्यमपि ते कृतम् । श्रुताश्च राजधर्मास्ते भीष्माद्भागीरथीसुतात् । कृष्णद्वैपायनाच्चैव नारदाद्विदुरात्तथा

॥ ५ ॥ नेमामर्हसि मूढ़ानां वृत्तिं त्वमनुवर्त्तितुम् । पितृपैतामहं वृत्तमास्थाय धुरमुद्वह ॥ ६ ॥ युक्तं हि यशसा क्षत्रं स्वर्गं प्राप्तुमसंशयम् । न हि कश्चिद्धि शूराणां निहतोऽत्र पराङ्मुखः ॥ ७ ॥ त्यज शोकं महाराज भवितव्यं हि तत्तथा । न शक्यास्ते पुनर्द्रष्टुं त्वया येऽस्मिन्रणे हताः ॥ ८ ॥ एतावदुक्त्वा गोविन्दो धर्म्मराजं युधिष्ठिरम् । विरराम महातेजास्तमुवाच युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । गोविन्द मयि या प्रीतिस्तव सा विदिता मम । सौहृदेन तथा प्रेम्णा सदा मय्यनुकम्पसे ॥ १० ॥ प्रियन्तु मे स्यात् सुमहत् कृतं चक्रगदाधर । श्रीमान् प्रीतेन मनसा सर्वं यादवनन्दन । यदि मामनुजानीयाद्भवान् गन्तुं तपोवनम् ॥ ११ ॥ न हि शान्तिं प्रपश्यामि घातयित्वा पितामहम् । कर्णञ्च पुरुषव्याघ्रं संग्रामेष्वपलायिनम् ॥ १२ ॥ कर्म्मणा येन मुच्येयमस्मात् क्रूराज्जनार्द्दन । कर्म्मणा तद्विधत्स्वेह येन शुध्यति मे मनः ॥ १३ ॥ तमेवं वादिनं पार्थं व्यासः प्रोवाच धर्म्मवित् । शान्तयन् सुमहातेजा शुभं वचनमर्थवत् ॥ १४ ॥ अकृता ते मतिस्तात पुनर्बाल्येन मुह्यसे । किमाकाशे वयं तात प्रलपाम मुहुर्मुहुः ॥ १५ ॥ विदिताः क्षत्रधर्मास्ते येषां युद्धेन जीविका । यथा प्रवृत्तो नृपतिर्नाधिबन्धेन युज्यते ॥ १६ ॥ मोक्षधर्माश्च निखिला याथातथ्येन ते श्रुताः । असकृच्चापि सन्देहाश्छिन्नास्ते कामजा मया ॥ १७ ॥ अश्रद्दधानो दुर्मेधा लुप्तस्मृतिरसि ध्रुवम् । मैवं भव न ते युक्तमिदमज्ञानमीदृशम् ॥ १८ ॥ प्रायश्चित्तानि सर्वाणि विदितानि च तेऽनघ । राजधर्माश्च ते सर्वे दानधर्माश्च ते श्रुताः ॥ १९ ॥ स कथं सर्वधर्म्मज्ञः सर्वागमविशारदः । परिमुह्यसि भूयस्त्वमज्ञानादिव भारत ॥ २० ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

व्यास उवाच। युधिष्ठिर तव प्रज्ञा न सम्यगिति मे मतिः। न हि कश्चित् स्वयं मर्त्यः स्ववशः कुरुते क्रियाम् ॥ १ ॥ ईश्वरेण च युक्तोऽयं साध्वसाधु च मानद। करोति पुरुषः कर्म्म तत्र का परिदेवना ॥ २ ॥ आत्मानं मन्यसे चाथ पापकर्माणमन्ततः। शृणु तत्र यथा पापमपकृष्येत भारत ॥ ३ ॥ तपोभिः क्रतुभिश्चैव दानेन च युधिष्ठिर। तरन्ति नित्यं पुरुषा ये स्म पापानि कुर्वते ॥ ४ ॥ यज्ञेन तपसा चैव दानेन च नराधिप। पूयन्ते नरशार्दूल नरा दुष्कृतकारिणः ॥ ५ ॥ असुराश्च सुराश्चैव पुण्यहेतोर्मख-क्रियाम्। प्रयतन्ते महात्मानस्तस्माद्यज्ञाः परायणम् ॥ ६ ॥ यज्ञैरेव महात्मानो बभूवुरधिकाः सुराः। ततो देवाः क्रियावन्तो दानवानभ्यधर्षयन् ॥ ७ ॥ राजसूयाश्वमेधौ च सर्वमेधञ्च भारत। नरमेधञ्च नृपते त्वमाहर युधिष्ठिर ॥ ८ ॥ यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणावता। बहुकामान्नवित्तेन रामो दाशरथिर्यथा ॥ ९ ॥ यथा च भरतो राजा दौष्मन्तिः पृथिवीपतिः। शाकुन्तलो महावीर्य्यस्तव पूर्वपितामहः ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच। असंशयं वाजिमेधः पावयेत् पृथिवी-पतिम्। अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं त्वं श्रोतुमिहार्हसि ॥ ११ ॥ इमं ज्ञातिवधं कृत्वा सुमहान्तं द्विजोत्तम। दानमल्पं न शक्नोमि दातुं वित्तञ्च नास्ति मे ॥ १२ ॥ न तु बालानिमान् दीनानुत्सहे वसु याचितुम्। तथैवार्द्रव्रणान् कृच्छ्रे वर्त्तमानान्नृपात्मजान् ॥१३॥ स्वयं विनाश्य पृथिवीं यज्ञार्थं द्विजसत्तम। करमाहारयिष्यामि कथं शोकपरायणः ॥ १४ ॥ दुर्य्योधनापराधेन वसुधावसुधा-धिपाः। प्रनष्टा योजयित्वास्मानकीर्त्त्या मुनिसत्तम ॥ १५ ॥ दुर्य्योधनेन पृथिवी क्षयिता वित्तकारणात्। कोशश्चापि विशी-र्णोऽस्य धार्त्तराष्ट्रस्य दुर्म्मतेः ॥ १६ ॥ पृथिवी दक्षिणा चात्र विधिः प्रथमकल्पितः। विद्वद्भिः परिदृष्टोऽयं शिष्टो विधिविप-